

**PRÁVNÍ VĚDOMÍ
V TEORETICKO-EMPIRICKÉM
POHLEDU**

Miloš Večeřa, Martina Urbanová a kolektiv

Masarykova univerzita
Brno 2015

Vzor citace:

VEČEŘA, Miloš ; URBANOVÁ, Martina a kolektiv. Právní vědomí v teoreticko-empirickém pohledu. 1. vyd. Brno : Masarykova univerzita, Právnická fakulta, 2015. 194 s. Spisy Právnické fakulty Masarykovy univerzity, řada teoretická, Edice Scientia č. 512. ISBN 978-80-210-7783-6.

Katalogizace v knize – Národní knihovna ČR

Večeřa, Miloš

Právní vědomí v teoreticko-empirickém pohledu / Miloš Večeřa, Martina Urbanová a kolektiv. – 1. vydání. Brno: Masarykova univerzita, 2015. - 194 stran. Spisy Právnické fakulty Masarykovy univerzity, řada teoretická, Edice Scientia ; sv. č. 512. ISBN 978-80- 210-7783-6.

165.12:34* 303.025*

- právní vědomí
- empirický výzkum
- kolektivní monografie

165 – Teorie poznání. Epistemologie [5]

Tato publikace vznikla na Masarykově univerzitě v rámci projektu Teoreticko-empirická východiska zkoumání právního vědomí v mezinárodním kontextu č. MUNI/A/0829/2013 podpořeného z prostředků účelové podpory na specifický vysokoškolský výzkum, kterou poskytlo MŠMT v roce 2014.

Recenzent: doc. JUDr. Jan Kysela, Ph.D.

© 2015 Miloš Večeřa, Martina Urbanová, Markéta Klusoňová,

Marián Kokeš, Silvia Capíková, Klára Brožovičová

© 2015 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-7783-6

---

1 TEORETICKO-EMPIRICKÁ VÝCHODISKA ZKOUMÁNÍ PRÁVNÍHO VĚDOMÍ V MEZINÁRODNÍM KONTEXTU

Úvod

Pojem právního vědomí patří k základním stavebním pojmům, se kterými pracuje právní sociologie od prvních sociologických přístupů k právu Eugena Ehrlicha, který již roku 1913 zdůraznil význam právního vědomí (*Rechtsbewusstsein*). Sociologické přístupy v právu ukázaly, že nelze vystačit s představou, že efektivnost práva je odvislá především od intenzity odstrašující hrozby potenciálního donucení. Významný právní sociolog polského původu Adam Podgórecki v tomto ohledu zdůrazňuje, že právo je především psycho-sociálním jevem, jeho působení se realizuje přes právní vědomí a rozhodovací činnost adresátů práva.³ Právně sociologické studie prováděné od 60. let minulého století potvrzují, že je to právě právní vědomí, které hraje důležitou roli zprostředkujícího činitele mezi objektivním právem a faktickým právním jednáním.

V posledních několika desetiletích se pojem právního vědomí v evropské sociologii práva začal považovat za standardizovanou proměnnou natolik, že se teoreticko-analytické úvahy a výzkumné studie právním vědomím zabývají spíše jen v podobě všeobecných konstatování o jeho důležitosti. V našich středoevropských podmínkách je to zřejmě i důsledek určité ideologizace pojmu právního vědomí socialistickou právní vědou. Pojem právní vědomí však nepřestává mít svou vypovídací hodnotu a schopnost reflektovat právní oblast a stav společnosti jako právního společenství. Na důležitost právního vědomí a jeho formování u žáků základních škol a středoškolských studentů poukázala i analytická práce Michala Urbana.⁴ S jejím autorem se lze shodnout v obecném konstatování, že se právnímu vědomí v právní vědě ve středoevropském právním prostředí věnuje jen velmi málo pozornosti a nachází se na okraji vědeckého zájmu.

---

³ PODGÓRECKI, A. *Law and Society*. London: Routledge and Kegan Paul. 1974. p. 197 ff.

⁴ URBAN, M. *Effektivní strategie formování právního vědomí středoškolských studentů: Případy z praxe*. Praha: Leges. 2013. 280 s.

1.1 Pojem právní vědomí

Právní vědomí bývá obvykle operacionalisticky charakterizováno jako souhrn představ o právu a názorů na právo. Podle Viktora Knappa⁵ je právní vědomí především vědomím existence práva, aniž by to musela být znalost práva. Tím je dáno i to, že právní vědomí je na platném právu nezávislým systémem názorů. Jde jednak o názory, co je oprávněno a co je neoprávněno (zakázáno), a jednak představuje systém hodnotících soudů vztahujících se na celou právní oblast, tedy nejen platné právo, ale i lidské jednání a sociální vztahy, které navazují na požadavky práva. Právní vědomí představuje projekci právní oblasti, zejména objektivního práva jako systému právních norem, do vědomí sociálních subjektů.

Důležitost právního vědomí je dána tím, že právní vědomí jako psychický projev práva tvoří zprostředkující článek mezi objektivním právem a právním chováním a jednáním. Jeden z přístupů vymezujících právo proto chápe právo jako psychického činitele sociálního života. O rozpracování konceptu práva jako psychického činitele sociálního života se zasloužil zejména uznávaný meziválečný polský právní filosof a sociolog Leon Petrażycki.⁶ Právo podle něho představuje především psychický jev, neboť jediným reálným právem je právo, jež existuje v psychice lidí. Právně relevantní jednání podle svobodné volby toho kterého člověka je ovlivněno jeho zážitky pozitivního práva a intuitivním právem, působícím jako výsledek vnitřního přesvědčení práva, je tvořeno prožitky ovlivňovanými svědomím, hodnotovou orientací, empirickými poznatky i faktickými právními znalostmi individua.⁷ Petrażyckého úvahy obrátily pozornost právní sociologie na význam práva jako psychického jevu, na zkoumání cest a způsobů, jimiž lidé získávají právní informace a osvojují si hodnotové soudy a právní postoje k právu. Myšlenkově tak položily základ analýzy právního vědomí a jeho formování.

5 KNAPP, V. *Teorie práva*. Praha: C.H.BECK. 1995. s. 82.

6 BRÖSTL, A. *Frontisterion*. Bratislava: Kalligram. 2009. s. 243 ff.

7 Viz k tomu výklad BANAKAR, R. Sociological Jurisprudence. In: BANAKAR, R. and M. TRAVERS (eds.). *An Introduction to Law and Social Theory*. Oxford: Hart Publishing. 2002. p. 37 ff.

Právní vědomí bývá v odborných studiích vyjadřováno řadou pojmů, které ale nejsou zcela identické, zdůrazňují určitý aspekt právního vědomí:

- právní vědomí (legal consciousness) – dnes nejčastěji používaný termín v evropské i americké právní sociologii a teorii práva,
- smysl nebo cit pro spravedlnost (sense of justice) – zčásti se s ním setkáváme v angloamerické sociologii práva,
- právní citění (legal sentiment) – zdůrazňuje emocionální rozměr právního vědomí,
- morální postoje společenství (the moral attitudes of community) – vystihuje specifčnost právního vědomí určitého společenství,
- intuitivní právo (intuitive law) – zdůrazňuje přirozený, předrozumový obsah právního vědomí,
- KOL - znalost a mínění o právu (knowledge and opinion about law) – jde o zkratku vytvořenou a zavedenou mezinárodní výzkumnou skupinou evropských právních sociologů, kteří touto zkratkou označující výzkumy zaměřené na analýzu právního vědomí.⁸

V právní sociologii a teorii práva se dnes z těchto pojmů užívá nejčastěji univerzální pojem právní vědomí (legal consciousness).

Pro pozitivisticky orientovanou právní vědu nebyla problematika právního vědomí pro postižení práva podstatná a normativistické přístupy k právu tuto problematiku z právní vědy často vylučovaly, neboť ji považovaly za metaprávní problematiku, noeticky do právní nauky nepatřící.⁹ Právně pozitivistická tradice postulovala předpoklad, že v zásadě existuje soulad mezi právními normami a navazujícím právním chováním. Tato představa souladu, označovaná norským sociologem Vilhelmem Aubertem jako „teorie společné odchylky“ (co-variance theory), je v zásadě akceptována mnoha právníky z oblasti právní praxe i některými právními vědci.¹⁰

Takto mechanisticky chápaný soulad mezi požadavky právní normy a faktickým právním jednáním lze sice nalézt u právních norem platících po staletí

⁸ Viz sborník k výsledkům právně sociologických výzkumů právního vědomí PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. 138 p.

⁹ Tento názor zastával zejména právní normativismus. WEYR, F. Úvod do studia právního vědomí: normativní teorie. Brno: MU. 1994 (reprint z 1946). s. 30.

¹⁰ Viz KUTCHINSKY, B. The Legal Consciousness: A Survey of Research on Knowledge and Opinion about Law. In: PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. p. 102.

(příznačně u obyčejového práva a právních norem upravujících klasické trestné činy). V obecné rovině však lze takový předpoklad souladnosti právních norem a právního jednání bez zprostředkující role právního vědomí stěží přijmout. Navíc v tomto případě nevíme, zda se chování přizpůsobuje normám, anebo normy chování – kodifikují zavedené chování. Tím spíše je třeba takový předpoklad relativizovat v současné pozdně moderní pluralizující se společnosti s multicentrickým právním řádem. Tuto situaci dnes reflektují zejména právně sociologické výzkumy ve Spojených státech.

Rozdílné terminologické označení právního vědomí svědčí i o rozdílnosti možných chápání právního vědomí. V literatuře věnované právnímu vědomí můžeme vydělit dva koncepčně rozdílné přístupy k právnímu vědomí: evropské právně sociologické uvažování o právním vědomí a americké empiricky zaměřené studie navazující na přístupy sociologické jurisprudence.

Holandský právní sociolog Marc Hertogh vidí v tomto rozdílném evropském a americkém přístupu něco více než jen pouhé sémantické rozdílnosti. Jde podle něho o dvě koncepce právního vědomí, stejně jako lze obdobně vnímat i rozdílnost amerického a evropského chápání právního státu.¹¹

1.1.1 Evropský koncept právního vědomí

Evropské chápání právního vědomí, tak jak ho zavedl rakouský právní sociolog Eugen Ehrlich, vychází z faktického jednání právních subjektů, z „živého práva“, které existuje v řadě případů zcela mimo platné právo. Toto evropské chápání právního vědomí lze podle Hertogha vyjádřit otázkou: Co lidé považují za právo? Jaké jsou jejich vlastní představy o právu a právech?¹²

Evropský koncept právního vědomí se promítá do okruhů studované problematiky právního vědomí. Evropské právní vědomí v sobě podle Podgóreckého zahrnuje tři okruhy témat:¹³

- Znalosti právních norem.
- Ohodnocení platných právních norem.
- Představy dobrého nebo žádoucího práva.

¹¹ HERTOIGH, M.A. ‘European’ Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich. *Journal of Law and Society*. 2004. vol. 31, no. 4. p. 457.

¹² Tamtéž, p. 457.

¹³ PODGÓRECKI, A. *Law and Society*. London: Routledge. 1974. s. 85.

U postkomunistických zemí je navíc chápání právního vědomí komplikováno ještě ideologickými momenty. K období před rokem 1989 lze poznamenat, jak konstatuje i Viktor Knapp, že marxistická teorie práva byla ve své podstatě sociologicky orientována, zajímala se nejen o právo jako normativní systém, ale v první řadě o jeho společenský původ a působení.¹⁴ Je určitým paradoxem, že přes zdůrazňovaný materialistický pohled na svět a přednost bytí před vědomím věnovala socialistická právní věda otázkám právního vědomí značnou odbornou pozornost.¹⁵ Hlavním účelem tohoto zájmu bylo sledování cíle: soustavně a dlouhodobě působit na socialistické právní vědomí občanů, které má přijmout představu o odumírání práva a státu, kdy lidské jednání bude usměrňováno internalizovanými standardy provázenými společenským tlakem, nikoliv represí. Změna politického systému v roce 1989 proto nutně znamenala i posun k chápání právního vědomí bez ideologických záměrů.

V kontinentálním právu je z hlediska právního vědomí věnována velká pozornost zákonu jako základnímu pramenu práva, principu legality, právního státu a zákazu retroaktivity. Zásada retroaktivity souvisí se znalostí práva jako součástí právního vědomí a se zásadou neznalost zákona neomlouvá. Zákaz retroaktivity má zabránit tomu, aby nastala situace, kdy nové právo, a tedy i nové povinnosti, nabyly účinnosti, aniž se s nimi mohli lidé seznámit. Hans Kelsen však v této souvislosti zdůrazňuje, že ze zásady neznalost zákona neomlouvá (*ignorantia iuris neminem excusat*) nelze odvozovat zákaz retroaktivity, jak se často uvádí, neboť často i neretroaktivní právo není lidem známo.¹⁶ Znalost práva si ale vyžaduje naplnění povinnosti demokratického zákonodárce – zajistit řádnou publikaci právních předpisů.

Lon L. Fuller ve své *Morálce práva* přikládá zveřejňování nebo alespoň zpřístupňování zákonů zásadní důležitost. Pochybení v tomto směru představuje jeden ze způsobů jak neuspět při tvorbě práva.¹⁷ Zároveň z této zásady vyplývá, že je věcí každého se aktivně zajímat o platné právo, neboť v duchu

¹⁴ KNAPP, V. *Teorie práva*. Praha: C.H.BECK. 1995. s. 4.

¹⁵ Viz např. SLUNEČKOVÁ, J. *Právní vědomí: Vybrané problémy*. Praha: Acta Universitatis Carolinae. Iuridica. 1985. 102 s.; KNAPP, V. *Filosofické problémy socialistického práva*. Praha: Academia. 1967. 287 s.

¹⁶ KELSEN, H. *General Theory of Law and State*. New York: Russel&Russel. 1961. p. 44.

¹⁷ FULLER, L. L. *Morálka práva*. Praha: OIKOYMENH. 1998. s. 37 an.

zásady neznalost zákona neomlouvá, nebude nikdo moci v budoucnu namítat, že mu daná právní povinnost nebyla známa a že si jí tedy nemohl být vědom. Tento fakt se citelně dotýká zejména cizinců, kteří se mohou nevědomky v zahraničí dopustit porušení jim neznámé právní povinnosti. Ostatně ani u toho, kdo má právnícké vzdělání, nelze předpokládat úplnou znalost právního řádu.

Přesto se lidé v zásadě ve většině případů ve svém každodenním životě chovají podle práva.¹⁸ Je tomu tak proto, že mají alespoň určité povědomí práva, a že se podřizují působení jiných neprávních normativních systémů, zejména požadavkům morálních norem a zásad.

1.1.2 Americký přístup k právnímu vědomí

Většina studií americké provenience, které se zaměřují na právní vědomí, naproti tomu navazuje na myšlenky amerického představitele sociologické jurisprudence a zakladatele americké sociologie práva Roscoe Pounda. Vychází z konceptu práva jako sociálního inženýrství, prostředku k udržení společenské rovnováhy. Toto pragmatické chápání právního vědomí lze podle Hertogha vyjádřit otázkou: Jaké mají lidé zkušenosti s platným právem? Jak lidé vnímají (platné) právo?¹⁹

Americké chápání právního vědomí vystihuje vymezení americké právní socioložky a antropoložky Susan S. Silbey. Právní vědomí podle ní představuje koncept, který vyjadřuje analytické chápání a význam práva cirkulujícího v sociálních vztazích. Právní vědomí odkazuje na to, co lidé dělají, stejně jako co říkají o právu. Právo je třeba chápat jako součást recipročního procesu, v němž významy, které jednotlivci udělují jejich světu, se stávají vzorovými, stabilizovanými a objektivizovanými. Tyto významy takto jednou institucionalizované limitují budoucí přidělování významů. Právní vědomí nemá individuální ani ideový charakter. Je typem sociální praxe reflektující a formující sociální struktury.²⁰

¹⁸ KNAPP, V. *Teorie práva*. Praha: C.H.BECK. 1995. s. 23.

¹⁹ HERTOIGH, M.A. 'European' Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich. *Journal of Law and Society*. 2004. vol. 31, no. 4. p. 457.

²⁰ SILBEY, S. S. *Legal Consciousness* [online]. New Oxford Companion to Law, 2008 [vid. 2. 7. 2014]. Dostupné z: http://web.mit.edu/ssilbey/www/pdf/Legal_consciousness.pdf.

Americké výzkumy právního vědomí se v duchu uvedeného chápání právního vědomí zaměřují na studium právního vědomí obyčejných občanů, na zkoumání toho, jak přemýšlí o právu a jak jejich chápání právních norem a právních institucí ovlivňuje jejich každodenní život.²¹

Podle americké socioložky Sally Engel Merry právní vědomí je „způsob, jakým lidé vnímají ‚přirozené‘ a normální způsoby, jak zajišťovat záležitosti, habitualizované vzorce mluvení a jednání.“²²

1.1.3 Právní gramotnost

V poslední době se můžeme setkávat také s pojmem právní gramotnost (legal literacy).²³ Původně se tento pojem vztahoval k profesnímu právnímu vzdělávání, které vychovává právníky schopné číst právní texty a psát krátké právní texty, stanoviska a rozhodnutí. Postupně je tento pojem chápán šířeji a vztahován i na studenty různých oborů a stupňů vzdělání seznamované s právem během jejich studia.²⁴ Dále jsou organizovány kurzy právní gramotnosti přispívající k integraci osob do společnosti na základě získání základní orientace v právním systému, seznámení s právy a povinnostmi a možnostmi, kam se obrátit o pomoc. Jde tak o osvojení si určitého stupně právní gramotnosti pro efektivní participaci na dnešní společnosti, byť průměrný občan nemusí dosáhnout přímo profesionální úrovně „myslet a psát jako právník“. Podle Kanadské advokátní komory znamená právní gramotnost „schopnost porozumět slovům použitým v právním kontextu, dovodit z nich (příslušné) závěry a následně užít tyto závěry k určitému jednání.“ Podle Americké advokátní komory pak právní gramotnost představuje

²¹ NIELSEN, L. B. Situating Legal Consciousness: Experiences and Attitudes of Ordinary Citizens about Law and Street Harassment. *Law & Society Review*. 2000. vol. 34, no. 4. p. 1058.

²² MERRY, S. E. *Getting Justice and Getting Even: Legal Consciousness among Working-Class Americans*. Chicago: The University Chicago Press. 1990. p. 5.

²³ Obdobně se setkáváme i s pojmy ekonomická gramotnost, informační gramotnost apod.

²⁴ Těmto snahám se obsáhle věnuje práce Michala Urbana zaměřující se na problematiku pěstování právního vědomí u středoškolských studentů. URBAN, M. *Efektivní strategie formování právního vědomí středoškolských studentů: Případy z praxe*. Praha: Leges. 2013. 280 s. Viz také Friedel, T. Krupová. T. Sociálněvědní gramotnost – role akademika při zvyšování vzdělanosti. *Acta Universitatis Carolinae – Iuridica*. 2014, č. 1, s. 183-189.

schopnost činit kritické soudy k obsahu práva, právnímu procesu a k dostupným právních prostředkům, efektivně užít právního systému a formulovat strategie, jak ho zlepšit.²⁵

Specifickým okruhem právního vědomí je podle některých autorů tzv. lidové právní vědomí (*popular legal consciousness*). Jde o právní vědomí, které v sobě obsahuje přetvořené právní ideje způsobem, který je podstatně odlišný od platného práva a jeho profesionální právní interpretace.²⁶ Patricia Ewick k tomu připomíná, že dle výzkumů se lidové právní vědomí často odvolává na pojmy z oblasti ideologie k vyjádření ideálů, které ospravedlňují jednání, zvláště v případech, kdy jednání zahrnuje použití síly.²⁷

1.2 Složky právního vědomí

Právní vědomí je vyjádřením vztahu subjektu k právu. Této vztahové charakteristice právního vědomí koresponduje vnitřní struktura právního vědomí. Právní vědomí obsahuje vedle sebe složky:

- poznávací (kognitivní),
- hodnotící,
- volní.

Viktor Knapp v tomto směru rozlišuje:²⁸

- právní vědomí *de lege lata* - projevuje se jako znalost práva ve formě představ a informací o konkrétním právním systému a o možných způsobech jednání podle práva,
- právní vědomí *de lege ferenda* - projevuje se ve formě racionálních a emocionálních hodnotících soudů, postojů, pocitů, emocí, nálad, představ a idejí v dimenzích správné - nesprávné právo, spravedlivé - nespravedlivé právo, dobré - zlé právo apod.

²⁵ Viz k tomu ZARISKI, A. *What is Legal Literacy?* [online]. 21 December 2011 [vid. 2. 7. 2014]. Dostupné z: http://www.athabascau.ca/syllabi/lgst/docs/LGST249_sample.pdf.

²⁶ COTTERRELL, R. *Law's Community: Legal Theory in Sociological Perspective*. Oxford: Clarendon Press. 2005. p. 312.

²⁷ EWICK, P. and S. S. SILBEY. Common Knowledge and Ideological Critique. *Law & Society Review*. 1999. vol. 33, no. 4. p. 1026.

²⁸ KNAPP, V. *Teorie práva*. Praha: C.H.BECK. 1995. s. 83.

V rámci právního vědomí tak můžeme podle britského právního sociologa Rogera Cotterella a dalších autorů vydělit dvě základní složky právního vědomí, a to:²⁹

- znalosti práva (knowledge about law) - obsahují prvky poznávací (kognitivní - informace, znalosti),
- mínění o právu (opinion about law) – obsahují jednak prvky hodnotící (emocionální i racionální hodnotící soudy a představy), jednak prvky postojové.

1.2.1 Znalost práva

Znalost práva zahrnuje názory a představy, co je podle práva (co je oprávněno) a co je naopak zakázáno (neoprávněno). Znalost práva přitom může být vztahována k jednotlivci (individuální znalost práva), k sociálnímu útvaru (skupinová znalost práva) nebo k celospolečenské úrovni (společenská znalost práva).

Právní vědomí je především vědomím existence práva, aniž by to nutně musela být již znalost práva. Dánský právní sociolog Berl Kutchinsky v tomto směru účelně rozlišil dvě vrstvy znalosti práva, a to:³⁰

- vědomí (povědomí) práva (law awareness) - vyjadřuje fakt, zda si je právní subjekt vědom či nikoli toho, že určitý druh chování je právně reglementován,
- právní informovanost (law acquaintance) - tj. znalost práva ve vlastním slova smyslu, faktická obeznámenost s právem, míra, ve které právní subjekt právo zná.

Tyto dvě úrovně právní znalosti mohou být na sobě vzájemně nezávislé. Například právní subjekt si je dobře vědom, že určité chování je právem regulováno, ale může mít velmi omezené nebo zcela mylné znalosti o obsahu relevantní právní normy. Na druhé straně může mít jiný právní subjekt podrobné představy jak se chovat v určité situaci, aniž si bude jist, zda je toto chování právem upraveno, resp. jak je právem upraveno.

²⁹ COTTERELL, R. *The Sociology of Law: An Introduction*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press. 2005. p. 138 ff.

³⁰ Viz KUTCHINSKY, B. The Legal Consciousness: A Survey of Research on Knowledge and Opinion about Law. In: PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. p. 101 ff.

Tradiční právní nauka se otázkou znalosti práva v zásadě nezabývala, základní otázkou byla platnost právní normy, nikoli její účinnost (efektivnost). Působit mohou normy pouze ve vnějším světě, který ale není předmětem poznávání normativního, tj. právní vědy. Pro normativní poznávání právní vědy toho, co býti má, je lhostejno, zda představa normy v lidském mozku působí nebo nepůsobí jako příčina (motiv) jednání.³¹ Ve vztahu k právní normě ale mohou být účinné pouze představy norem v lidském mozku.

Představy právníků, že po schválení normativního právního aktu zákonodárným sborem a po jeho publikaci dochází automaticky k šíření nezbytné znalosti jeho obsahu ve veřejnosti, empirické výzkumy právního vědomí nepotvrzují. Dřívější právní úprava naopak v právním vědomí ještě dlouho přžívá, jak to ukazují i první zkušenosti se zavedením nového občanského zákoníku č. 89/2012 Sb. s účinností od 1. 1. 2014.

Výsledky reprezentativních výzkumů společenské znalosti práva opakovaně ukazují na poměrně nízkou úroveň této znalosti. Z řady výzkumů lze s určitým omezením zobecnit:

- dobrá znalost práva – asi čtvrtina populace,
- průměrná znalost práva – cca 50-60 % populace,
- nedostatečná znalost práva – 15-20 % populace.

Je ale obtížné objektivizovaně stanovit hranice těchto jednotlivých úrovní znalosti práva a míru konkrétnosti požadovaných odpovědí. I lidé s dobrou znalostí práva právo znají v podobě spíše obecných soudů a zásad.

Při podrobnější interpretaci výsledků sociologických výzkumů společenské znalosti práva nalezneme značnou diferenciaci úrovně znalosti práva, a to zejména podle řady biosociálních a ekonomickosociálních charakteristik adresátů práva. Berl Kutchinsky se zabýval vahou těchto jednotlivých charakteristik z hlediska znalosti práva a zdůraznil zejména význam vzdělání, pohlaví, věku, politické příslušnosti, náboženského vyznání, příslušnosti k určitým sociálním skupinám a některé další sociální proměnné.³²

³¹ WEYR, F. *Teorie práva*. Brno-Praha: Orbis. 1936. s. 40. 388 s.

³² Srov. např. KUTCHINSKY, B. The Legal Consciousness: A Survey of Research on Knowledge and Opinion about Law. In: PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. p. 121-127.

Celkově lze zobecnit, že znalost práva má instrumentální charakter: dovo-luje vykonávat činnosti v nových podmínkách a lepší přizpůsobení se komplikovaným sociálními strukturám a byrokratizaci sociálního života. Se složitostí sociálních činností a způsobu života se tak stává nezbytností osvojit si určitou znalost práva. Znalost práva je obecně vyšší:³³

- u mužů než u žen,
- u lidí v produktivním věku než u důchodců a mladých,
- u lidí zabývajících se duševní prací než u dělníků a u dělníků je vyšší než u zemědělců,
- je vyšší s rostoucím vzděláním,
- roste se společensko-politickou angažovaností,
- roste s velikostí místa bydliště.

Příčinou poměrně nízké znalosti práva je nepochybně fakt, že neustále narůstá počet právních předpisů a jejich častých změn. Francouzský právní sociolog Jean Carbonnier v této souvislosti trefně poznamenal, že *„je ale zřejmým nepochopením reálného stavu požadovat po člověku, že by měl intuitivně (tedy aniž by to fakticky nastudoval) znát to, co se studuje 5 let na univerzitě a osvojuje 10 let v praxi a ještě to někdy nestačí... Mluvit o 'neznalosti práva' má smysl tam, kde je právo ztělesněno zvykovým právem, méně ale již, když jde o právo pocházející ze současných zdrojů“*.³⁴

Někteří autoři zdůrazňují, že otázka znalosti práva se dotýká i otázky moci, neboť neznalost práva činí jedince závislým na státních úřednících, a to pokud jde o zprostředkování znalosti práva nebo pomoc při zásahu do jeho práv jiným právním subjektem. Diferenciace znalosti práva ve společnosti představuje tak i určitý aspekt mocenské diferenciace ve společnosti a tuto diferenciaci dále prohlubuje. Určité sociální skupiny tak mohou tohoto stavu zneužívat ve svůj prospěch a účelově znalost práva ve společnosti blokovat, což lze často vztáhnout i na právníky.

³³ Viz k tomu VEČEŘA, M. a M. URBANOVÁ. *Sociologie práva*. Plzeň: Aleš Čeněk. 2011. s. 226 an.

³⁴ Cit. podle COTTERRELL, R. *The Sociology of Law: An Introduction*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press. 2005. p. 140.

1.2.2 Mínění o právu

Jde o další složku právního vědomí představující hodnotící soudy, v nichž se promítají zejména hodnoty, zájmy a potřeby jedince a jím sledované účely. Mínění o právu tak vyjadřuje racionálně, emocionálně i intuitivně hodnotící přístupy k právní oblasti, které můžeme dále rozdělit na:

hodnotící pohled na právo - hodnotící představy a soudy o právu,
postoje k právu - jako dlouhodobě zakotvené hodnotící přístupy k právu, jejichž verbalizovanou podobou jsou mínění (názory) a reálným důsledkem určitá právní jednání.

1.2.2.1 Hodnotící pohled na právo

Zahrnuje hodnocení platného práva z hlediska jeho správnosti, spravedlnosti a morálních požadavků. Systém hodnotících soudů se vztahuje nejen na platné právo, ale na celou oblast práva. Hodnotící pohled na oblast práva se zaměřuje zejména na tyto objekty hodnocení:

- Pozitivní (platné) právo - za předpokladu, že ho právní subjekt zná.
- Právní jednání právních subjektů - dodržování, obcházení, ignorování a porušování práva, ať už jde o konkrétní právní jednání určitého právního subjektu (odsouzení spáchaného trestného činu), o jednání potencionální či o zobecněné způsoby určitého právního jednání (např. negativní hodnocení obecného překračování maximální dovolené rychlosti na dálnici).
- Právní vztahy – kvalita právních vztahů v určité oblasti práva (nefunkční dodavatelsko-odběratelské vztahy apod.).
- Činnost právních institucí - jde zejména o hodnocení způsobu, kvality a efektivnosti práce institucí, které se zabývají legislativní a aplikační činností v právní oblasti.
- Představy o žádoucí právní úpravě - jde o představy de lege ferenda o vhodné optimální podobě právní úpravy určité oblasti sociálního života, zejména z hlediska principu spravedlnosti, účelnosti, efektivnosti, utility, sociální solidarity apod.
- Představy o protiprávnosti a míře postihu určitého jednání. Jde zde o otázky, zda určité sociální jednání by (ne)mělo být právem regulováno a zda sankce za porušení právního příkazu (zákazu) jsou přiměřené.

V hodnotících soudech o právu se promítá často i emoční, případně i intuitivní složka v podobě citového prožívání určitých právních situací, (proti) právního jednání, právního rozhodování apod. V tomto smyslu se často užívá i termínu právní citění, zdůrazňující emocionální hodnotící soudy. Podgórecki v této souvislosti zdůrazňuje: „*Platné právo, které se neshoduje s právním citěním společnosti, nejenže není účinně realizováno, ale v některých případech může též vést k degeneraci nebo zániku tohoto citění.*“⁶⁵ K tomu někteří právní sociologové dovozují, že pokud právní citění, resp. právní vědomí, není podpíráno platným právem, hrozí mu postupné vyhasínání. Můžeme ale i opačně předpokládat, že slábnoucí právní citění může vést k obsoletnosti určité právní úpravy.

Subjektem hodnotících soudů jsou jednotlivci, ale i širší společenství, které působí jako veřejné mínění oceňující nebo odsuzující určité jednání. Podgórecki tuto roli veřejného mínění charakterizoval konstatováním: „*Čím silnější je tlak veřejného mínění, tím menší je potřeba sankcí pozitivního práva a naopak: čím slabší je tlak veřejného mínění, tím větší je potřeba právních sankcí.*“⁶⁶

Na celospolečenské úrovni se situačně tematicky aktualizuje veřejné mínění o právu, které vyjadřuje názory, představy a požadavky významné části společnosti (komunity, společenství apod.) ve vztahu k různým, pro daný sociální útvar důležitým otázkám sociálního života vztahujícím se k právní oblasti. Oproti hodnotícímu pohledu na právo spojujeme veřejné mínění o právu s vyvíjením tlaku veřejnosti na podporu a prosazení určitých zájmů, představ a ideálů. Názorným příkladem může být odsouzení praktik podvodných prodejců předražených výrobků (tzv. „šmejdů“) na předváděcích akcích pro důchodce. Iniciace veřejného mínění a hromadných sdělovacích prostředků, posílená filmem režisérky Silvie Dymákové „Šmejdi“ natočeným skrytou kamerou na předváděcích akcích a uvedeným do kin v dubnu 2013, vedla k urychlené novelizaci zákona č. 634/1992 Sb., o ochraně spotřebitele, ve znění pozdějších předpisů, zákonem č. 476/2013 Sb. ze dne 18. prosince 2013 s účinností 15 dnů po vyhlášení novely. Novela uložila pořadatelům předváděcích akcí řadu povinností souvisejících s konáním těchto akcí, zejména povinnost oznámit České obchodní inspekci stanovené

⁶⁵ PODGÓRECKI, A. *Sociologie práva*. Praha: Svoboda. 1966, s. 65.

⁶⁶ Tamtéž, s. 23.

údaje o konání každé takové prodejní akce 10 pracovních dnů dopředu. Neoznámení konání akce nebo nepravdivost či neúplnost podaného oznámení zákon kvalifikuje jako správní delikt se sankční pokutou až pět milionů korun.

1.2.2.2 *Postoje ke právu*

Hodnotící pohled na právo zahrnuje nejen určité hodnotové soudy o právu. Vedle těchto často situačních a měnících se hodnocení jsou součástí mínění o právu i postoje k právu.

Hodnotám a postojům obecně náleží významné místo v lidské (právní) motivaci, kdy vedle potřeb a zájmů patří hodnoty a postoje k základním vnitřním motivům lidského jednání. Postoje a hodnoty na sebe v motivaci velmi těsně navazují, je však třeba mezi nimi rozlišovat. Hodnota představuje především subjekto-objektový hodnotový vztah vyjadřující význam a smysl hodnoceného objektu. Postoj je naproti tomu spojován zejména s motivací subjektu k jednání a váže se i na potřeby a zájmy. Postoj je výsledkem psychické organizace předchozí zkušenosti, s níž jedinec přistupuje ke každé následující obdobné situaci, kdy hodnota je tím, co je schopno stát se obsahem postoje, co je v postoji vyjadřováno. Postoj je v tomto smyslu výsledkem procesu hodnocení. Současně však postoj hodnotu spoluvytváří. Oproti hodnotovým soudům, které mohou aktuálně reagovat na získanou zkušenost a míru uspokojování potřeb, jsou postoje relativně stabilní, hlouběji osobnostně ukotvené a navázané na základní hodnotové orientace (hodnotový systém) jedince.

Postoje, stejně jako hodnoty, nejsou člověku vrozeny. Odrážejí sice jeho osobnostní vlastnosti, ale jedinec si je vytváří na základě sociální zkušenosti. Jedinec si své postoje formuje podle toho, jak sociální vlivy, jimž je vystaven, uspokojují jeho potřeby, jak odpovídají jeho vytvořenému hodnotovému systému i jeho osobnostním vlastnostem. Postoje jako výraz procesu sociálního učení člověk přejímá i od ostatních lidí a sociálních skupin a je vystaven sociálnímu tlaku k jejich zaujímání.

Postoje představují dlouhodoběji zakotvené tendence reagovat poměrně stálým a charakteristickým způsobem na určité sociální situace, objekty, názory a podněty. Představují tak určité predispozice jedince ovlivňující jeho

vnímání, cítění, myšlení a jednání a usměrňující tak orientaci člověka v situacích, do nichž se každodenně dostává (např. postoj k hudbě, mocenským orgánům, k práci nebo k právu).

Význam postojů pro jedince spočívá zejména v tom, že usnadňují orientaci v sociální realitě. Člověk tak nemusí vždy znovu a znovu řešit otázku, jak rozumět situaci a jaký zvolit způsob jednání (např. postoj k politickým stranám, k trestu smrti, hranici trestní odpovědnosti), a postoje tedy znamenají úsporu času a energie. Na druhé straně však mohou postoje vést k přílišné stereotypnosti, šablonovitosti jednání v důsledku konzervativnosti a neměnnosti postojů a vést až k nereálnému posuzování situace.

Ve vztahu k právu (právní oblasti) se postoje k právu formují za předpokladu, že jedinec má určité znalosti, zkušenosti a představy o právu. Postoj k právu lze pak vymezit jako sociálně naučenou, dlouhodobou tendenci právního subjektu reagovat určitým relativně ustáleným způsobem na právní podněty, zejména na požadavky právní normy a na vytvořenou právní situaci.

Postoje (i postoje k právu) lze empiricky zjišťovat a měřit, k čemuž se využívají v rámci kvantitativních technik postojové škály. Rozložení postojů odpovídá Gaussově křivce s předpokládanou nejčetnější hodnotou přibližně v polovině kladné postojové škály, přičemž extrémní postoje do plusu a minusu se nacházejí na obou koncích postojové škály a jsou co do četnosti výskytu méně početné.

Pro měření postojů k právu lze škálu postojů k právu rozdělit celkem na devět stupňů:³⁷

1. právní étos,
2. legalismus,
3. právní konformismus,
4. právní pragmatismus,
5. oportunismus,
6. deliktní utilitarismus,
7. právní nonkonformismus,
8. právní deviace,
9. právní anarchismus.

³⁷ Podrobný výklad k jednotlivým stupňům škály postojů k právu viz VEČEŘA, M. a M. URBANOVÁ. *Sociologie práva*. Plzeň: Aleš Čeněk. 2011. s. 235 an.

První čtyři právní postoje (1. - 4. položka) vyjadřují akceptaci platného práva a tendenci k plnění právních povinností a využívání subjektivních práv. Střed postojové škály (5. položka) představuje neutrální, indiferentní postoj. Poslední čtyři postoje k právu představují negativní postoje (6. - 9. položka), tj. vyjadřují nepřijímání právních norem nebo jejich přímé odmítnutí a tendenci k nesplnění uložených právních povinností.

1.3 Výzkumy právního vědomí

Empirické výzkumy zaměřené na právní vědomí patří k nejčastěji prováděným výzkumům v rámci právně sociologických výzkumů. Jejich relativně dlouhá tradice se postupně utvářela v některých zemích kontinentální Evropy, zvláště v Polsku a ve Skandinávii. V anglosaských zemích se tyto výzkumy realizovaly až od 70. let minulého století a zaměřovaly se zejména na některé psychologické aspekty právního vědomí.

Roman Tomasic se ztotožňuje s pěti oblastmi výzkumů právního vědomí, tak jak je formuloval velký evropský iniciátor výzkumů právního vědomí Adam Podgórecki:³⁸

- Analýza vztahu mezi intuitivním právem a platným právem.
- Studium obecných vztahů mezi právem a morálkou.
- Studium efektivity působení práva.
- Určování patologických jevů v právu.
- Studium postojů k právu ve vztahu k faktickému chování regulovanému právem.

Podle významného britského právního sociologa Rogera Cotterrella stojí v pozadí výzkumů právního vědomí i moment legitimacy práva. Právo je nálepka vztahující se k určitému aspektu společnosti, k určité oblasti sociální interakce. Porozumět právu znamená porozumět procesu interakce související s ideou práva. Tento proces interakce má svou podobu a vyjádření v právním vědomí běžných občanů. Právně sociologické studie se proto pokoušejí analyzovat komplikované mnohodimenzionální a často kontradiktorní nebo dvojznačné charakteristiky právního vědomí a zkušenosti

³⁸ TOMASIC, R. *The Sociology of Law*. London: Sage Publications. 1985. p. 117.

běžných občanů. Cotterrell proto v tomto směru rozšiřuje oblast výzkumů právního vědomí navíc ještě o tyto další okruhy:³⁹

- sledování nastavení sociální interakce ze strany soudů, advokátních kancelářů, sociálních agentur a místních komunit,
- rozhovory k odhalení subjektivních zkušeností jedinců se soudy, jak smýšlí o soudech a jaké používají způsoby k prosazení svých práv,
- jak lidé předpokládají, že vyřeší své nesnáze a spory v jejich sociálním prostředí,
- podobu ujednání vytvořených, formulovaných nebo přeformulovaných v jejich kontaktu s advokáty, soudními úředníky a státními úřady.

Uvedená zaměření výzkumů právního vědomí představují podle Cotterrella důležitý přínos k empirickému studiu práva a společnosti.

1.3.1 Rozmach evropských výzkumů právního vědomí od 60. let 20. století

K velkému rozmachu výzkumů právního vědomí dochází v 60. a 70. letech minulého století, což bylo obecně období velkého rozvoje sociologie a sociologických výzkumů v Evropě. Velkým organizátorem a propagátorem právně sociologických výzkumů byl právní sociolog polského původu Adam Podgórecki. Sborník redigovaný Adamem Podgóreckým *Knowledge and Opinion about Law*⁴⁰ poskytuje přehlednou informaci o právně sociologických výzkumech z oblasti právního vědomí realizovaných na přelomu 60. a 70. let minulého století.

K významným právně sociologickým výzkumům v tomto období patřil reprezentativní výzkum akceptace právních norem provedený komparativní metodou v Nizozemí a Belgii.⁴¹ Výzkum ukázal, že se míra akceptace u jednotlivých oblastí právních norem velmi liší. Pouze právní normy vztahující se k zanedbání důležitých povinností byly univerzálně akceptovány. Právní normy dotýkající se morálních soudů, ačkoliv vycházely z tradice, se netěšily

³⁹ COTTERRELL, R. *The Sociology of Law: An Introduction*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press. 2005. p. 146-148.

⁴⁰ PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. 138 p.

⁴¹ Viz HOUTTE, J. and P. VINKE. Attitudes Governing the Acceptance of Legislation among Various Social Groups. In: PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin. Robertson. 1973. p. 13.

obecnému sociálnímu přijetí. Dalo by se dokonce říci, že velká část populace se na případy porušení těchto právních norem „bez obětí“ dívá tak, že jen zčásti by tyto měly být záležitostí, kterou by se měly zabývat státní orgány. Lze v tom spatřovat projev kulturního posunu ve směru větší svobody, anebo důsledek pluralističtější kultury? Využití faktorové analýzy při interpretaci výsledků výzkumu ukázalo, že zejména daňové právní normy představují specifickou kategorii právních norem, u níž je velká rozdílnost názorů, pokud jde o (ne)souhlas s postihy uloženými v jednotlivých případech porušení daňových povinností.

Ze série studií k právnímu vědomí dovedli britští výzkumníci Walker a Argyle, že vliv téže sociální vrstvy (peer influence) je pro právní jednání více důležitý než samotná znalost práva. Výzkumníci se v daných studiích zaměřili na otestování předem daného tvrzení označovaného jako tzv. deklarované tvrzení, jež často užívají lidé, kteří vystupují proti liberalizaci práva a argumentují, že právní zákaz působí odstrašujícím způsobem a jeho zrušení by vedlo k dojmům, že takové chování už není společností považováno za morálně špatné.⁴² Výzkumníci předložili vzorku 308 mladých mužů a žen řadu způsobů jednání s tím, aby je ohodnotili na šestibodové škále od velmi špatného po velmi správné jednání. Byly vybrány způsoby chování, u nichž si jen málo respondentů bylo jisto správnou odpovědí: např. jednání jako provedení potratu z různých důvodů, nezáměrné upuštění odpadků na veřejnosti, veřejné opilství, obscenní řeči na veřejnosti apod. Polovině osob přitom bylo předem řečeno, že jde o jednání představující kriminální jednání a druhé polovině, že jde o jednání, které není právem zakázané. V hodnocení uvedených jednání na uvedené škále nebyl mezi osobami, jimž bylo řečeno, že jde o kriminální jednání, a osobami s informací, že jde o právem nezakázané jednání, statisticky významný rozdíl.⁴³

Řada výzkumů se v šedesátých a sedmdesátých letech zaměřila na faktory, které ovlivňují úroveň znalosti práva v populaci. Ověření těchto faktorů nutně vyžaduje mnoho zobecnění z dílčích výzkumů a větší dokumentaci.

⁴² WALKER, N. and M. ARGYLE. Does the Law Affect Moral Judgement. *The British Journal of Criminology*. 1964. vol. 4, no. 4. p. 570.

⁴³ Tamtéž, p. 575 ff.

Dánský právní sociolog Berl Kutchinsky vypočítává z řady studií faktory, které se ukázaly jako významné.⁴⁴ Patří sem především faktor pohlaví, věku, sociálního statusu, faktor urbanizace, manželský stav a další.

Badatelský étos uvedených výzkumníků šedesátých a sedmdesátých let analyzujících právní vědomí je vedl k přesvědčení, že se podaří identifikovat právní vědomí běžného člověka (common man). Největší očekávání spojená s těmito výzkumy právního vědomí spočívala ve snaze nalézt způsob využití těchto výzkumných technik k predikci kriminálního chování. Tato očekávání se ale nepodařilo naplnit.⁴⁵ Neukázal se ani jednoznačný vztah mezi znalostí práva a postoji k právu na jedné straně a dodržením práva na straně druhé. Nicméně Kutchinsky vyjádřil přesvědčení, že další studie posunou poznání fungování právního vědomí na další, vyšší úroveň a Podgórecki vyjádřil přesvědčení, že výzkumy KOL umožní teoretická zobecnění, která usnadní vytváření „optimálních racionálních legislativních programů“.⁴⁶

Přes kladná hodnocení přínosů výzkumů KOL se vyskytují i některé kritické názory. Britští právní teoretici Zenon Bankowski a Geoff Mungham poukázali na to, že studie KOL se zaměřují na obsah a ne na formu práv, přičemž ze studií vztahujících se k dílčím zákonům činí závěry pro právo jako celek. Výzkumy KOL jsou tak podle jejich názoru snahou legitimizovat působení práva ve společnosti, kdy širší strukturální problémy ve společnosti převádí na užší a snadněji zvládnutelné problémy komunikace. Poukazují tak na populistický základ výzkumů KOL.⁴⁷

Metodologicky zajímavou studií z posledních let je výzkum rozděleného právního vědomí ve východní a západní části Spolkové republiky Německo po jejich historickém spojení v roce 1989. Německá socioložka Elisabeth Noelle-Neumann na základě tohoto výzkumu provedeného v 90. letech minulého století konstatovala, že 68 % všech Němců se ztotožňuje s názorem, že v jejich zemi neexistuje shoda o tom, co stanoví právo a spravedlnost.

⁴⁴ Viz KUTCHINSKY, B. The Legal Consciousness: A Survey of Research on Knowledge and Opinion about Law. In: PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. p. 121 ff.

⁴⁵ Tamtéž, p. 133.

⁴⁶ PODGÓRECKI, A. Public Opinion on Law. In: PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. p. 66 ff.

⁴⁷ Srov. k tomu TOMASIC, R. *The Sociology of Law*. London: Sage Publications. 1985. s. 118.

Projevilo se to výrazně např. u položené otázky, co respondentům přijde jako první na mysl, když pomyslí na lidská práva. Lidé na Západě uvedli svobodu projevu (32 %), rovnost (18 %) a právo na život (15 %) jako ta nejdůležitější lidská práva. Naproti tomu lidé na Východě preferovali právo na práci (35 %), svobodu slova (19 %) a právo na řádné bydlení (17 %).⁴⁸

Britský právní sociolog Dave Cowan se v inspiraci metodologickými přístupy amerických výzkumů právního vědomí zaměřil na výzkum bezdomovců žádajících o sociální dávky stanovené právními předpisy. Zaměřil se na subjektivní zkušenosti bezdomovců se získáním sociálních dávek, a jak vnímají postup při vyřizování jejich žádostí o ubytování. Získané poznatky umožnily Cowanovi reagovat na kritiku uváděnou správními úředníky ve vztahu k bezdomovcům. Celkově Cowan spatřuje přínos uvedeného výzkumu právního vědomí v tom, že zprostředkoval kontakt mezi Poundovým „právem v knihách“ (*law in books*) a „právem v činnosti“ (*law in action*).⁴⁹

I když se zdá, že výzkumy právního vědomí nepřinášejí očekávané efekty, např. pokud jde o možnost předvídaní kriminálního jednání, jsou jejich výsledky přínosné z hlediska možnosti celospolečenského působení na obsahovou stránku právního vědomí, tj. na přetváření právního vědomí a dosahování větší obecné akceptace práva ve společnosti. K tomu by měla přispět i legislativní činnost.

V posledních několika desetiletích poklesl v evropských zemích počet prováděných výzkumů právního vědomí. V současnosti jsme nicméně svědky narůstajícího zájmu o otázky právního vědomí, k čemuž přispívá postmoderní společenská situace. Podněty nevycházejí jen z akademických kruhů, ale i ze společenských a politických diskusí, často v souvislosti s ideou právního státu.⁵⁰ Odborné studie jsou však orientovány spíše do oblasti právně filosofických, právně sociologických a právně politických úvah než na provádění empirických výzkumů.

⁴⁸ Cit. podle HERTOIGH, M.A. 'European' Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich. *Journal of Law and Society*. 2004. vol. 31, no. 4. p. 458.

⁴⁹ COWAN, D. Legal Consciousness: Some Observations. *The Modern Law Review*. 2004. vol. 67, no. 6. p. 958.

⁵⁰ HERTOIGH, M.A. 'European' Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich. *Journal of Law and Society*. 2004. vol. 31, no. 4. p. 458.

1.3.2 Americké výzkumy právního vědomí

Oproti evropské sociologii práva, která se v posledním období zaměřila zejména na otázky evropeizace a globalizace práva, vzrůstá ve Spojených státech počet provedených empirických studií právního vědomí. Metodologické přístupy k sociologickoprávní problematice jsou ovlivněny zejména interpretativními přístupy v sociálních vědách. Prováděné výzkumy se tak zaměřují na působení práva v každodenním životě jedinců, jejich zkušenosti s právem, na jejich rozhodnutí týkající se právních otázek, dodržování práva (legal compliance) apod. Studium právního vědomí se spíše než na studium práva jako takového a jeho působení na společnost zaměřuje na společnost a fungování jednotlivce v ní. Výzkumy se snaží zachytit a pochopit rutinní zkušenosti lidí s právem a jejich vnímání práva v každodenním životě.⁵¹

Ze současných amerických studií právního vědomí lze uvést tři reprezentativní empirické práce, které mohou být i určitým vzorem pro další výzkumy právního vědomí v Evropě.

Americká profesorka práv a sociologie Sally Engle Merry v práci „*Stále ještě dosahování spravedlnosti: Právní vědomí mezi příslušníky americké dělnické třídy*“ zachycuje výsledky provedeného výzkumu zaměřeného na analýzu sporů a mediací mezi americkými příslušníky dělnické třídy dvou amerických měst. Merry analyzuje způsoby, kterými lidé řeší své osobní problémy u soudu, jak rozumějí právu a jak soudy řeší jejich problémy. Podle výsledků studie měli respondenti na počátku svých sporů pocit, že jejich problémy týkající se jejich rodin, sousedů a přátel, by měly být řešeny soudy. Soudci a soudní úředníci ale považovali naopak jejich problémy za případy, které k soudu nepatří, nejsou fakticky právními případy, ale jen právním „odpadem“. Dané kauzy považovali za komplikované, nepříjemné a často frivolní. Z výzkumu vyplynulo, že se soudy snaží tyto případy „vyřešit“ jejich delegováním jiné instituci, přičemž se o těchto případech vyjadřují v pojmech morálních nebo terapeutických, zatímco žalobci prosazují jejich právní povahu.⁵²

⁵¹ Viz k tomu podrobně COWAN, D. Legal Consciousness: Some Observations. *The Modern Law Review*. 2004. vol. 67, no. 6. p. 928-958.

⁵² MERRY, S. E. *Getting Justice and Getting Even: Legal Consciousness among Working-Class Americans*. Chicago: The University Chicago Press. 1990. 227 p.

Americké socioložky Patricia Ewick a Susan S. Silbey se v práci *Společné místo práva: Příběhy každodenního života*⁵³ pokusily, na základě 430 hloubkových rozhovorů, vystihnout právní vědomí obyvatel New Jersey. Pokládaly jim obecné otázky vztahující se k jejich životu a problémům, se kterými se setkávají ve školách, pracovištích a společenstvích, a respondentům umožnily vyjádřit se, zda a jak smýšlí o roli práva v uvedených oblastech života. Ewick a Silbey identifikovaly u respondentů tři vyhraňující typy právního vědomí. Jejich právní vědomí je svou povahou:

- před právem – jsou přesvědčeni o své „majestátnosti“ a o své legitimitě,
- s právem – využívají práva jako prostředku a obecně berou právo jako hru,
- proti právu – staví se cynicky k legitimitě práva a nemají důvěru v jeho efektivní uplatnění.

Americká profesorka práva a sociologie Laura Beth Nielsen ve své práci *Situování právního vědomí: Zkušenosti a postoje obyčejných lidí k právu a uličnímu obtěžování*⁵⁴ zkoumala právní vědomí obyčejných občanů ve vztahu k urážlivým řečem na veřejnosti. V práci popisuje svá pozorování z veřejných prostor v rámci třech společenství v Kalifornii a provedené hloubkové rozhovory s lidmi z těchto společenství. Výzkumem chtěla zjistit napříč rasami a pohlavími rozdíly v postojích těchto lidí k urážkám proneseným na veřejnosti, a zda by se jimi měl podle jejich názoru zabývat zákon. Respondenti se obecně stavěli proti právní regulaci těchto slovních urážek pronesených na veřejnosti a pro svá stanoviska uváděli rozdílné argumenty. Nielsen dospívá v práci k závěru, že právní vědomí obyčejných občanů není jednotné. Je třeba ho situovat ve vztahu k jednotlivým oblastem práva a hledisku etnicity a pohlaví (gender).

53 EWICK, P. and S. S. SILBEY. *The Common Place of Law: Stories from Everyday Life*. Chicago: University of Chicago Press. 1998. 318 p.

54 NIELSEN, L. B. Situating Legal Consciousness: Experiences and Attitudes of Ordinary Citizens about Law and Street Harassment. *Law & Society Review*. 2000. vol. 34, no. 4. p. 1055-1090.

1.4 Právní socializace

*Člověk je živočich zavěšený v síti významů, kterou si sám upletl.*⁵⁵

Max Weber

Právní socializace je prostředkem působení na každodenní život společnosti, pěstování ukotveného hodnotového právního vědomí a působení na hodnotový rozměr rozlišování správného a nesprávného, dovoleného a nedovoleného od raného dětství. Právní vědomí se ustaluje v procesu právní socializace, jehož základem je vytváření představy řádu a spravedlnosti. Friedrich Hayek ve své teorii spontánního řádu přikládá právě právu a spravedlnosti klíčovou roli pro jejich podíl na konstruování sociální reality jedince.⁵⁶

Spravedlnost a právo představují určité metainstituce sloužící k řešení problémů sociálního života tím, že zprostředkovávají nástroje, které umožňují se orientovat ve vnějším světě a napomáhají ke snižování orientační nejistoty. Výstižně to vyjádřil německý právník a sociolog Niklas Luhmann.⁵⁷ Právo podle něho sehraává významnou roli při redukování složitosti voleb jednání tím, že představuje pomocný mechanismus selekce možných variant výběru a poskytuje kompenzaci možných zklamání. Právo je tak zárukou určité společenské stability. Spravedlnost jako určitý řád, řád věcí a vztahů, je již pro dítě základem vnímání organizace sociálního života.

Právní socializaci je třeba spojovat s formováním pocitu jedince „být v právu“. Tento pocit sám je transcendentní a rodí se z konfliktu nároků provázejících soužití s druhými a argumentovaným uplatňováním pravidel hry při rozsouzení sporu. Od dětských let tak jedinec uplatňuje svou osobu: 1) vznášením svých nároků vůči druhým, 2) vzdorováním požadavkům druhých vůči sobě odůvodněných tím, že je to závazek nebo povinnost, 3) posuzováním neoprávněných nepřijemností jemu způsobovaných druhými. Pocit být v právu je tak formou argumentace dovolávající se spravedlnosti a je i formou nalézání vlastní autonomie a vztahu ke světu.⁵⁸

⁵⁵ Man is an animal suspended in webs of significance he himself has spun.

⁵⁶ HAYEK, F. A. *Právo, zákonodárství a svoboda: Pravidla a řád*. Praha: Academia. 1991. s. 47 an.

⁵⁷ LUHMANN, N. *A Sociological Theory of Law*. London: Routledge and Kegan Paul. 1985. p. 78 an.

⁵⁸ KABELE, J. *Přerody: principy sociálního konstruování*. Praha: Karolinum. 1998. s. 253 an.

Právní socializaci je třeba vnímat jako funkcionální nezbytnost pro existenci práva jako oblasti sociálního života. Smyslem právní socializace je reprodukovat zejména znalost právních norem a způsobů jednání v právních vztazích a právních situacích, schémata právní motivace a hodnoty a postoje ve vztahu k právu.

1.4.1 Kohlbergova stádia právní socializace

Významný vklad pro analýzu právní socializace znamenal kognitivně vývojový přístup amerického sociálního psychologa Lawrence Kohlberga, který zdůraznil úzkou provázanost kognitivního, morálního a právního vývoje jedince. Kohlberg tak promítl stádia morálního vývoje do formování vztahu jedince k právním normám a dovedil jednotlivá vývojová stádia právní socializace, jež jsou těsně navázána i na dozrávání kognitivních schopností a rozvoje sociální zkušenosti jedince.⁵⁹ Kohlbergova stádia morálního a právního vývoje se stala součástí vědeckého diskursu řady vědních oborů: právní sociologie, sociální psychologie, psychologie a dalších.⁶⁰

Kohlberg formuloval tři základní úrovně právní socializace, která se dále dělí vždy na dva dílčí kvalitativní stupně:⁶¹

I. Předkonvenční úroveň - jedinec nezakládá své chování na právních a morálních normách a na ohledu k jiným osobám, nevnímá normy jako sociální konvence.

1. stupeň (1. stádium): jedinec je veden pouze snahou, aby se vyhnul potrestání nebo aby získal odměnu.

2. stupeň (2. stádium): instrumentálně-relativistická orientace, jedinec jedná účelově k uspokojení zejména vlastních potřeb, mezilidské vztahy vnímá jako vztahy tržní; zásady slušnosti, vzájemnosti a spravedlnosti jsou sice přítomny, jsou však stále interpretovány hmotně a účelově.

II. Konvenční úroveň - jedinec zakládá své chování na dodržování konvenčního řádu a toho, co očekávají druzí.

⁵⁹ HEIDBRINK, H. *Psychologie morálního vývoje*. Praha: Portál. 1997. s. 70 an.

⁶⁰ COTTERRELL, R. *The Sociology of Law. An Introduction*. London: Butterworths. 1992. s. 141-142.

⁶¹ KOHLBERG, L. The Development of Children's Orientations Toward a Moral Order. *Human Development*. 2008. vol. 51, no. 1. p. 8-20.

3. stupeň (3. stádium): jedinec je veden vysokou mírou konformity, vnímá souhlas okolí, správné je to, co se líbí ostatním.

4. stupeň (4. stádium): orientace jedince na právo a pořádek, správné je konat svou povinnost, respektovat autoritu a v jejím zájmu hájit dané sociální uspořádání.

III. Postkonvenční úroveň - jedinec zakládá své chování na hodnotách a principech, které jsou platné a použitelné nezávisle na autoritě sociálního okolí a na vlastní identifikaci s tímto okolím.

5. stupeň (5. stádium): orientace na zákonné chování a sociální úmluvy, jedinec postupuje podle všeobecných individuálních práv a standardů, které po kritickém přezkoumání přijímá celá společnost; je si vědom relativity hodnotových postojů a názorů a vně zákonem stanoveného okruhu povinnosti zakládá své vztahy na volné dohodě s druhou stranou, klade důraz na pravidla jednání směřující k nalezení konsenzu.

6. stupeň (6. stádium): orientace na všeobecně platné etické principy, jedinec si právo definuje jako vědomé rozhodnutí ve shodě se zvolenými etickými principy s odvoláním na logické extenze, univerzalitu a konzistenci; v jádru se jedná o univerzální principy spravedlnosti, vzájemnosti a rovnosti lidských práv a respektování důstojnosti člověka.

Lawrence Kohlberg ve svých úvahách dospívá k závěru, že jednotlivci procházejí stupni právní socializace vždy postupně a v daném pořadí. Každý stupeň vychází ze stupně předešlého a je základem stupně nejbližší vyššího. Jednotlivé stupně nelze přeskocit, vývoj ale může postupovat u rozdílných jedinců různě rychle, anebo se na některém stupni zastavit. Rozdíly mezi stupni neodpovídají ani tak rostoucímu vědomí právních a morálních norem, jako spíše kvalitativně odlišnému způsobu uvažování o morálních problémech. Kognitivní vyzrálost je nutným, ale ne dostačujícím předpokladem vyzrálosti morálního usuzování. Zdaleka ne každý ovšem dosáhne nejvyšších stádií, které mu velí případně i porušit právní normu, jež by byla v rozporu s „vyšším principem mravním“. Kohlberg také ukázal, jak významnou roli v úrovni právní socializace hraje hledisko vnímání smyslu pro spravedlnost.

Uvedená stádia právní socializace vhodně ukazují permanentnost právní socializace, kdy jedinec zakotví většinou svých právních a morálních postojů v určitém stádiu právní socializace. Může ovšem dojít k postupné progresi nebo regresi těchto úrovní, může dojít i k zásadnímu zvratu dosavadní socializace, včetně právní socializace. Kohlberg do úrovně právní socializace začlenil koncept morálního vývoje, což je některými teoretiky kritizováno jako neúměrné zvyrazňování vlivu morálky, která má tento dosah pouze v západních sociokulturních systémech.

Proti Kohlbergově koncepci právní socializace někteří autoři namítají, že ji lze vztáhnout pouze k imperativním právním normám, tj. k zákazům a příkazům, ale nikoliv k dispozitivním právním normám. Další námitka se týká faktu, že stádia právní socializace jsou stavěna genderově. Je vypracována na základě zobecnění výsledků získaných na vzorku mužského chování a mužům poskytuje větší možnost růstu v rámci daných vývojových stádií.⁶²

Postmoderní situace obecně komplikuje proces socializace a tím spíše i proces právní socializace. Jednotlivá stádia právní socializace vystihují posun od osobního přes neosobní k nadosobnímu nebo jinak řečeno od egoistického přístupu přes sociální k přístupu univerzálnímu. Postmoderní situace však vede k posunům axiologického a normativního ukotvení jednotlivce a k divergenci způsobů myšlení, cítění a jednání. Podle Edgewortha by právě využití poststrukturalistické techniky dekonstrukce mělo a mohlo přispět k analýze stavu etických a politických idejí společnosti.⁶³

Kohlberg formuloval jednotlivá stádia nezávisle na jejich konkrétním obsahu, přičemž vycházel ze zřejmosti těchto obsahů: co je dobré, správné, spravedlivé a žádoucí. Jaké parametry jsou kladeny na lidské chování. Postmoderní situace však tyto výchozí předpoklady relativizuje, případně zpochybňuje. K sociálně diferencovaným obsahům dobra a zla, správného a nesprávného, spravedlivého a nespravedlivého a dalších polárních obsahů

⁶² Srov. k tomu KOURILSKÝ – AUGÉVEN, Ch. *Legal Socialisation: from compliance to familiarization permeation* [online]. European Journal of Legal Studies. 2007 [cit. 2. 7. 2014]. Dostupné z: <http://www.ejls.eu/1/13UK.pdf>.

⁶³ EDGEWORTH, B. *Law, modernity, Postmodernity: Legal Change in the Contracting State*. Hampshire: Ashgate. 2003. p. 223 ff.

je obtížné jednoznačně přiřadit dosažená stádia právní socializace, neboť daným situacím přisuzuje daný jedinec často jinou váhu těchto obsahů (dobra, správnosti, loajality apod.) než jiný jedinec, společnost nebo právo.

1.4.2 Genderová právní socializace

V návaznosti na genderovou problematiku se právní socializací zabývá Chantal Kourilsky – Augeven.⁶⁴ Podle této autorky se u právní socializace jedná o proces obdobný procesu socializace, na který nahlížíme ze sociologického hlediska. Jde tedy o proces seznamování se s pravidly a jejich interiorizací. V případě právní socializace se jedná především o přejímání právních pravidel. Chantal Kourilsky – Augeven zmiňuje i výše užívané rozdělení stádií právní socializace podle tzv. Kohlbergových stádií morálního vývoje, která úzce souvisí právě s interiorizací a přístupem k právním normám dané společnosti. Autorka však zpochybňuje Kohlbergova stádia o způsobu přijímání pravidel, jelikož tato stádia byla zpracována pouze na mužích. Sama upozorňuje na odlišnosti ve vývoji u obou pohlaví. Na rozdíl od mužů, kteří se dostanou až ke Kohlbergovu postkonvenčnímu stádiu, ženy se ve svém vývoji zastaví spíše u stadia konvenčního. V praxi se to projevuje tak, že se snaží řešit spory nekonfliktně a obecně jsou více konformní s pravidly, která se naučily. Muži oproti tomu za cenu ochrany individuálních práv, v případě že nabydou dojmu, že jsou tato práva poškozena, se nezdráhají vstoupit do konfliktu a obecně k pravidlům přistupují a hodnotí je více kriticky.

Myšlenky Chantal Kourilsky – Augeven navazují na teorie sociálních rolí, které kladou důraz na odlišnou výchovu dívek a chlapců v prostředí rodiny. U chlapců je důležité, aby se dobře připravili na život ve společnosti, aby se v životě uměli uplatnit a snažili se získat vedoucí postavení. Výchova dívek se zaměřuje už od raného dětství na učení se toleranci a altruismu, jsou vedeny jednak k roli matek, jednak k podřizování svých zájmů rodině a svým nejbližším, mají být starostlivými, pečovatelskými, poddajnými, krásnými a milujícími bytostmi.

⁶⁴ KOURILSKY – AUGEVEN, Ch. *Legal Socialisation: from compliance to familiarization permeation* [online]. European Journal of Legal Studies. 2007 [cit. 25. 12. 2013]. Dostupné z: <http://www.ejls.eu/1/13UK.pdf>.

Tato rozdílná výchova obou pohlaví způsobuje, že se i v dospělosti muži a ženy chovají odlišným způsobem. Sociální role jsou již dlouho zafixované a přenášejí se z generace na generaci. Specifická výchova dívek sice nevyklučuje, ale podstatně omezuje jejich protiprávní jednání. Socializace do stereotypem pohlaví určené specifické role má přispívat k tomu, že si ženy vytvářejí méně agresivní a méně akční vzory chování. Existují poznatky o tom, že dívky jsou vystaveny silnější sociální kontrole, zvláště v rámci rodiny je na ně více dohlíženo, a že ve srovnání s chlapci mají méně prostoru ke společenským experimentům. Žena tak prochází specifickou socializací a učí se již od narození typickým způsobům chování, motivům a postojům. Požadavky, očekávání a odměňování se řídí od počátku podle pohlaví a určují repertoár chování žen, jakož i formální a neformální kontrolní mechanismy vůči ženskému chování, zejména v reakci na deviantní chování. Dívky jsou intenzivněji kontrolovány, učí se typickým ženským dovednostem a mají mimo jiné v raném věku větší kontakt s osobami ženského pohlaví.⁶⁵

Chantal Kourilsky – Augeven ve svém výzkumu provedeném ve Francii a Rusku (v komparaci s výzkumem provedeným v USA) také upozornila na dva odlišné způsoby právní socializace, a to *socializaci explicitní* (skutečné formální právo) a *socializaci implicitní* (každodenní činnost upravovaná právem, kterou ale osoby s právem přímo nespojují). V případě implicitní socializace se pak jedná spíše o přejímání vzorců chování, nevědomém si osvojení toho „jak věci jsou“. Socializace člověka, a to platí i pro socializaci práva, je především implicitní. Právo mají lidé ve svém vědomí, jedná se o pravidla, která znají a akceptují a mají je internalizována často díky spojení práva s ostatními normativními systémy. Vytváří se tak důsledný systém vnitřní sociální kontroly. Seznamování se se skutečným formálním právem je spojeno se sociální výchovou a vzděláváním, s vlastní motivací každého jedince.

Ve své studii autorka porovnávala odlišné způsoby socializace ve výše zmíněných státech, ale ve všech případech došla závěru, že na pozdější právní chování, postoje k právu i mínění o právu má vskutku významný vliv právě způsob, jakým se s právem seznamujeme v dětství. Stěžejními roky jsou 13-14, které jsou považovány za určitý předěl, protože v tomto věku se obvykle mění způsob uvažování.

⁶⁵ URBANOVÁ, M. *Systémy sociální kontroly a právo*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2006, s. 129-133.

Člověk v průběhu svého života vstupuje do rozličných společenských rolí, vytváří si kulturní návyky, osvojuje si sociální postoje a mínění, integruje se s jinými lidmi, institucemi i idejemi, vytváří si složitý systém sociálních vztahů a tyto změny bouřlivě prožívá zejména v době dospívání. Na základě sociální skutečnosti se vytváří u člověka určitý hierarchický systém hodnot, jeho chování ztrácí původně animální impulsivní charakter. Mění se i charakter rozhodování člověka. Mezi podnět a reakci vstupuje sociální zkušeností podmíněná úvaha o vhodných prostředcích k dosažení cíle a o možných následcích jednotlivých způsobů chování, rozvíjí se vnitřní kontrola. Výsledkem socializace je vytvoření plnohodnotné osobnosti, tj. osobnosti, která přijala za své (interiorizovala) specifické hodnoty a vytvořila si morální odpovědnost.

Dosažení a vytvoření systému vnitřních zábran je jedním z hlavních cílů socializačního procesu. Cílem je internalizace sociálně aprobovaných hodnot a norem, které by se tak měly stát neoddělitelnou součástí osobní identity.

Socializací v nejobecnější podobě rozumíme proces včleňování jedince do společnosti a současně proces přijímání jedince společností (jedná se o oboustranný vztah). Hledání a nacházení rovnováhy mezi individuálním prosazováním (symbolizujícím kreativitu) a sociální kontrolou společnosti (vyjádřenou především v obecně přijatelných hodnotách a normách chování) je vlastním obsahem socializace a ukazuje se, že ve vztahu k protiprávnímu jednání jsou ženy jednoznačně efektivněji socializovány, což dokládají i charakteristické znaky ženské kriminality, v níž převažuje méně závažná majetková trestná činnost. Konkrétně nejčastějšími trestnými činy jsou trestné činy krádeže, zpronevěry a podvodu, zanedbání povinné výživy, porušování domovní svobody, výtržnictví, podílíctví, ublížení na zdraví, útok na státní orgán a veřejného činitele.⁶⁶

K dalším znakům kriminality žen patří nižší výskyt recidivy. Jestliže k ní v některých případech dochází, pak se často nejedná o specializaci na jediný druh trestné činnosti. Ženy se také na rozdíl od mužů jen zřídka organizují do různých gangů a skupin a většinou se dopouštějí trestné činnosti jednotlivě. Ve srovnání s muži, kteří se snaží vystupovat aktivně, jsou ženy opatrnější, pasivnější, vystupují třeba jen jako pomocnice při trestné činnosti mužů.

⁶⁶ URBANOVÁ, M, VEČEŘA, M a kol. Ženská delikvence. Teoreticko – empirická studie k problému právních postojů a hodnotových orientací delikventních žen. 1.vyd. Brno: Masarykova Univerzita. 2004, s. 40-45.

V rámci grantu GA ČR byl na Katedře právní teorie Právnické fakulty MU v Brně realizován v letech 2001-2004 výzkumný projekt „Právní postoje a hodnotové orientace delikventních žen“, který se zaměřil především na problematiku hodnot, postojů a právního vědomí delikventních žen a poukázal na rozdílnou socializaci a s ní spojené vytváření hodnotových žebříčků a postojů k právu. Výsledky empirického zkoumání, které také zahrnovalo problematiku právního vědomí za využití kvantitativních a kvalitativních metod, jsou shrnuty v publikaci *Ženská delikvence. Teoreticko – empirická studie k problému právních postojů a hodnotových orientací delikventních žen*.⁶⁷

1.4.3 Právní socializace v mezinárodním kontextu

Američtí právní sociologové stále více usilují o komparativní pohled v kontaktu rozdílných právních kultur, jimiž je ovlivňováno to, co si lidé myslí o právu a jejich hodnotové orientace. Tyto hodnotové orientace, promítající se do právního vědomí, pak mají co do činění s tím, jak lidé právně jednají, a má to i důsledky na politický a právní systém. James L. Gibson a Gregory A. Caldeira se proto zaměřili na studium právních kultur v zemích Evropské unie. Zkoumali postoje lidí k různým stránkám práva, zejména míru jejich podpory právního státu, jejich vnímání toho, zda je/není právo neutrální, míru podpory svobodě jednotlivce, vnímání represivnosti práva apod. Jejich analýza se zaměřila na národní odlišnosti a na rozdíly v názorech podle socioekonomických vrstev v rámci daného státu. Výzkum potvrdil, že v rámci právních kultur jsou důležité tři hodnotové soubory:⁶⁸

- právní vědomí – zahrnuje hodnoty a konkrétní právní postoje k právním otázkám a právním institucím,
- právní hodnoty - obecnější hodnoty relevantní pro daný právní systém,
- obecnější kulturní hodnoty – jako např. preference individualismu před kolektivismem, důvěra v lidi apod.

V souvislosti s právní socializací se stále více stává aktuálním problém jak působit na právní vědomí přistěhovalců z jiných zemí, zejména těch, kteří přicházejí z jiných kultur a jsou často jiného náboženského vyznání, což

⁶⁷ Srov. URBANOVÁ, M, VEČEŘA, M a kol. *Ženská delikvence. Teoreticko – empirická studie k problému právních postojů a hodnotových orientací delikventních žen*. 1.vyd. Brno: Masarykova Univerzita. 2004. ISBN 80-210-3608-7.

⁶⁸ GIBSON, J. L. and G. A. CALDEIRA. *The Legal Cultures of Europe. Law&Society Review*. 1996. vol. 30, no. 1. p. 59.

je zejména problémem u muslimů. Jde o problematiku související s konceptem právního pluralismu, který vychází z existence více právních řádů na daném území, z nichž jen jedním je národní právo. Globalizace práva a evropeizace práva přináší paralelní koexistenci národního práva s právem mezinárodním a evropským, případně zde mohou působit a působí i další právní nebo kvaziprávní normativní systémy, zejména náboženské právní normy a spontánně se formující právní systémy globálního charakteru (např. *lex mercatoria*).

Sally Engel Merry v práci *Právní pluralismus*⁶⁹ připomíná, že právní pluralismus znamená rekonceptualizaci vztahu práva a společnosti, což se dotýká i problematiky právního vědomí a právní socializace. Právo představuje symbolický a ideologický systém. Merry si v této souvislosti zároveň položila otázku, do jaké míry lze působit na právní vědomí imigrantů. Výzkumy z 80. let provedené v USA ukázaly způsoby, kterými právo státu proniká do nestátních normativních systémů etablovaných se na území státu, a jak se je právo snaží restrukturalizovat prostřednictvím symbolů a přímého donucení. Zároveň výzkumy naznačily i cesty, jimiž nestátní normativní řády odolávají tomuto tlaku a brání se penetraci práva daného státu a dokonce v některých případech získávají tyto normativní řády symbolický kapitál státního práva. Jedna z cest, kterou se nestátní normativní řády prosazují do polohy státního práva, vede přes soudní spory, často i široce medializované.

Italský politolog a filosof Giovanni Sartori v česky vydané knize *Pluralismus, multikulturalismus a přistěhovalectví* poukazuje na rozdílnost imigrace do USA a Evropy co do míry ochoty imigrantů osvojit si standardy dosud ještě většinové společnosti. U imigrantů je třeba vnímat rozdílnost askriptivních skupin imigrantů a imigrantů s teokratickou kulturou. Stávající multikulturalismus nepředstavuje podle Sartoriho pokračování ani rozšíření pluralismu, ale jeho převrácení. Poukazuje kriticky na rozpor mezi dobrými úmysly a špatnými výsledky, jak o tom svědčí terorismus islámského původu. Stali jsme se příliš normativními, kdy „závazné bytí“ příliš předstihuje bytí ve skutečném světě, a také emotivními, neboť pocity převládly nad naším *ratiem*.⁷⁰

⁶⁹ MERRY, S. E. *Legal Pluralism*. *Law & Society Review*. 1988. vol. 22, no. 5. p. 880-881.

⁷⁰ SARTORI, G. *Pluralismus, multikulturalismus a přistěhovalectví: Esej o multietnické společnosti*. Praha: Dokořán, 2005, s. 75 an.

Formování právního vědomí je dlouhodobý a komplikovaný proces, jak ukazují studie prováděné ve státech, kde dochází k podstatným změnám právního řádu. Americká socioložka Mary E. Gallagher takto studovala změny v právním vědomí v Číně. V práci *Mobilizace práva v Číně: „informedovaná deziluze“ a rozvoj právního vědomí*⁷¹ seznamuje s výsledky výzkumu, kdy po dobu 16 měsíců zkoumala na základě 50 hloubkových rozhovorů se žalobci velkého centra pro právní pomoc v Šanghaji vývoj jejich právního vědomí. Žalobci začínali svou pracovní dráhu s vysokými očekáváními o možnostech ochrany práv klientů na základě nové právní úpravy. Vývoj jejich „právní mobilizace“ vedl postupně ke změně jejich právního vědomí ve dvou směrech. Buď došlo ke změně pocitů, pokud jde o vlastní účinnost práce a kompetentnost tvář v tvář zákonu, anebo se změnilo vnímání a hodnocení právního systému, který nesplnil jejich očekávání. První přístup vedl k otázce: Jak dobře mohu pracovat s právem? Druhý přístup k otázce: Jak dobře může právo pracovat? Studie ukázala, že rozčarování z nesplnění velkých očekávání od změny právního řádu nemusí nutně vést k malomyslnosti, ale i k větší kritičnosti a k cílevědomějším studiím. Výzkum podtrhl důležitost postojoyé a hodnotové složky právního vědomí.

Zajímavý výzkum právního vědomí zaměřený na otázku, jak se v právním vědomí promítá jeho ovlivnění procesem globalizace, provedl americký právník David M. Engel v Thajsku. Své výsledky publikoval v práci *Globalizace a úpadek právního vědomí: delikty, duchové a karma v Thajsku*.⁷² Zaměřil se na odškodňování úrazů v oblasti severního Thajska, kde se v posledních 20 letech výrazně projevil vliv globalizace ekonomiky a kulturní změna. V narativních rozhovorech obyčejní Thajci popisovali újmy, které utrpěli, jejich příčiny, problém odpovědnosti a jak vnímali roli práva. Z výzkumu vyplynulo, že důsledky globalizace vedly ke změně právního vědomí v Thajsku, ale ne směrem, který bychom očekávali. Spíše než ve směru liberální zákonnosti nebo koncepčního řešení vzniklých krivd v termínech práva inklinují poškození Thajci na místo vnímání jejich situace v právních pojmech ke spolé-

71 GALLAGHER, M. E. Mobilizing the Law in China: „Informed Disenchantment“ and the Development of Legal Consciousness. *Law & Society Review*. 2006. vol. 40, no. 4. pp. 783-816.

72 ENGEL, D. M. Globalization and the Decline of Legal Consciousness: Torts, Ghosts, and Karma in Thailand. *Law & Social Inquiry*. 2005. vol. 30, no. 3. pp. 469-514.

hání na nové formy náboženského přístupu. Obrací se k budhistickým příkázáním, která ospravedlňují jejich rozhodnutí nevytáhnout kompenzaci za vzniklou škodu. Globalizace tak posouvá právní vědomí ve směru religiozity spíše než k právu.

1.5 Právní norma, právní vědomí a právní jednání

Působení práva neodpovídá jednoduchým modelům předpokládajícím přímočaré působení práva na společenské vztahy a společnost. Regulativní působení práva je těsně navázáno na volní charakter práva, tedy na skutečnost, že k působení právní normy (její efektivnosti) je nezbytný projev vůle adresáta práva související s jeho právním vědomím.

Aby právo působilo na rozhodovací proces jedince, musí právo naplňovat funkci:

- informační - nese informace o existenci a požadavcích právních norem,
- motivační – promítá se do motivace jedinců,
- akční (regulativní) – právo hraje určitou roli ve faktickém chování jedinců.

Uvedené funkce práva se vzájemně podmiňují. Bez právní informovanosti nelze mluvit o motivační funkci práva a bez fungování práva v procesu motivace nelze mluvit o regulativní funkci práva. Právo neplní regulativní funkci pouze sankcionuje případy porušení práva a nereguluje do budoucna jednání šířením povědomí o tom, za jaký druh jednání následuje sankce.

Uvedené funkce práva jsou zprostředkovávány právním vědomím a právní vědomí tak tvoří spojující článek mezi objektivním právem (systémem právních norem) a právním chováním, a to jak ve směru od práva k právnímu chování (přes úroveň znalosti práva, hodnotící pohled na právo a postoje k právu adresátů práva), tak i zpětně v podobě zpětné vazby.

1.5.1 Vztah práva a právního vědomí

V posloupnosti: právo - právní vědomí - právní chování jsou podstatné dvě otázky:

- V jakém rozsahu je daná právní úprava určité oblasti právních vztahů akceptována právním vědomím jednotlivců, sociálních skupin a společnosti?

- V jaké míře se právní kvalifikace závažnosti právního jednání (např. deliktu) a výše právní sankce vyjádřená v právní normě (resp. soudním či správním rozhodnutím) shodují s hodnocením této závažnosti a míry postihu ze strany jedinců, sociálních skupin a společností?

Na první otázku se pokusilo odpovědět několik empirických studií. Výzkumy ukázaly větší nebo menší rozdíly v akceptaci právní úpravy veřejností, a to i u trestných činů majetkových a násilných, kde bychom očekávali jednoznačnou shodu. Příčiny, proč část veřejnosti u některých způsobů jednání nepovažuje za nezbytné tato jednání právem označit za jednání v rozporu s právem (tj. např. že určité jednání by nemělo být uvedeno v trestním zákoníku jako trestný čin) spatřuje na základě provedených výzkumů Berl Kutchinsky ve třech možných skutečnostech:⁷³

- právo se stalo obsoletním vzhledem k tomu, že právní vědomí se stalo liberálnějším (např. posun v pohledu na pornografii),
- prahová hodnota pro určení trestnosti jednání je stanovena nesprávně (např. v Dánsku je za krádež považováno odcizení věci od hodnoty jedné koruny),
- právní úprava je příliš nová a ještě se nedostala do právního vědomí (např. změna limitu povoleného množství držení drog).

Rovněž odpověď na druhou otázku, jak ukázala řada provedených výzkumů, není zcela jednoznačná. Při posuzování závažnosti trestného činu pro společnost se může lišit už *obsah* platného práva a soudní judikatura, jak ukázala americká studie (A. M. Rose, A. E. Prell).⁷⁴ Většího souladu při posuzování míry postihu za protiprávní jednání platným právem je podle očekávání dosahováno v trestněprávní oblasti než v dalších právních odvětvích, kde se projevují větší diference mezi právní úpravou postihu a právním vědomím veřejnosti.

1.5.2 Vztah právního vědomí a právního jednání

Ve vztahu právního vědomí a právního jednání jde o to, do jaké míry právo vstupuje jako vnější motivační činitel (incentiva) do procesu lidské motivace

⁷³ Viz KUTCHINSKY, B. The Legal Consciousness: A Survey of Research on Knowledge and Opinion about Law. In: PODGÓRECKI, A. (ed.). *Knowledge and Opinion about Law*. London: Martin Robertson. 1973. p. 109.

⁷⁴ Viz k tomu podrobný výklad - tamtéž, s. 110 an.

prostřednictvím právního vědomí. Několik výzkumných studií se pokusilo nalézt vztah mezi úrovní znalosti práva a faktickým jednáním v souladu s právem. Norský právní sociolog Vilhelm Aubert⁷⁵ se ve dnes již legendárním výzkumu snažil ověřit vztah znalosti nově přijatého zákona o pracovních poměrech služebných a faktického právního jednání služebných a majitelé bytu či domu. Po roční účinnosti zákona nenalezl signifikantní vztah mezi znalostí práva a faktickým právním jednáním. Při opakované studii po 6 letech však již Aubert statisticky významný vztah mezi znalostí práva a právním chováním hospodyň ve vztahu ke služebným nalezl. Aubert nicméně varuje před tím, abychom vztah mezi znalostí práva a následným právem odpovídajícím jednáním chápali jako vztah kauzální.

Obecná zkušenost i výsledky empirických studií umožňují učinit závěr, že znalost práva není ani nutnou ani dostatečnou podmínkou pro dodržení práva. Často se totiž dopouštějí porušování práva nebo jeho obcházení či ignorování právě právní subjekty s dobrou znalostí práva (i profesionální právníci, recidivisté, kverulanti apod.). Na druhé straně se a contrario nemusí nutně dopustit porušení práva lidé právem v podstatě nedotčení, tedy adresáti práva, kteří se s právem v zásadě nepotkali a nezajímají se o ně. Z hlediska působení práva ve společnosti však je třeba konstatovat, že pro působení právní normy je její znalost předpokladem nezbytným. U právních norem, které by nebyly známé, nelze vlastně mluvit o jejich regulativní funkci a jejich efektivnosti.

K významu právního vědomí lze shrnout známou myšlenku britského filosofa a sociologa Bertranda Russella, že „... *právo je bezmocné, neopírá-li se o právní cítění, jak to bylo možno pozorovat ve Spojených státech v době prohibice... právo jakožto působící síla více závisí na mínění a podpoře veřejnosti než na policejní moci.*“⁷⁶

1.6 Modely vztahů kultury a práva

V rámci sociologie práva existuje několik modelů vztahů kultury a práva a tím i vztahu k právnímu vědomí. K poměrně známým patří koncept Émila

⁷⁵ AUBERT, V. *Sociology of Law*. Middlesex: Pinguin Books. 1969. p. 116 ff.

⁷⁶ Cit. podle PODGÓRECKI, A. *Sociologie práva*. Praha: Svoboda. 1966. s. 62. 193 s.

Durkheima, který v díle *O společenské dělbě práce* (1893)⁷⁷, popisuje dva typy společnosti a jim odpovídající typy solidarity. Tou první je solidarita vládnoucí v nerozvinutých archaických společnostech, tzv. *mechanická*.⁷⁸ Solidarita v takových společnostech je určována shodou a podobností individuí, která ji tvoří, totožností společenských funkcí, které tato individua plní, a nerozvinutostí individuálních rysů. Mechanická solidarita je možná proto, že individuum je pohlceno kolektivem. Normativní systémy působí v souladu. Durkheim nachází objektivní ukazatel solidarity v právu. Pro mechanickou solidaritu je charakteristické *represivní právo*, v němž je vyjádřena síla kolektivního vědomí a jehož úkolem je přísně trestat jedince, kteří porušili zvyk nebo zákon. Právní vědomí zde není diferencováno a odpovídá síle kolektivního vědomí.

Dalším typem je solidarita v rozvinuté společnosti, tzv. *organická*.⁷⁹ Každé individuum je zde osobností. Organické solidaritě odpovídá tzv. *restituční* (obnovující) *právo*, jehož funkcí je „obnovení dřívějšího stavu věcí“, návrat narušených vztahů do jejich normální formy. Kolektivní vědomí se s rozvojem dělby práce stává slabším a neurčitějším, mění se jeho obsah - stává se světským a racionálním. Dochází k diferenciaci normativních systémů a tím i diferenciaci právního vědomí.

Samotnou dělbu práce považuje Durkheim za základní faktor vytvářející společenskou solidaritu, tj. společnost. Podle Durkheima tedy čím více se jedná o primitivnější společnost, tím více jsou si jedinci navzájem podobní. Hlavní společenskou silou je *kolektivní vědomí*, jež reglementuje celý život lidských individuí. Osobnost je pohlcena kolektivem. Pevnou jednotu mezi lidmi vytváří jejich podobnost, totožnost jejich vědomí s vědomím kolektivu. V evolučním vývoji pak dochází k rozvoji a diferenciaci dělby práce a společenských vztahů. Rozvíjí se individuální vlastnosti. V důsledku tohoto procesu ztrácí kolektivní vědomí svou sílu. Jednota je nyní založena

⁷⁷ Česky DURKHEIM, É. *Společenská dělba práce*. Brno. Centrum pro studium demokracie a kultury. 2004. 375 s.

⁷⁸ Podle analogie s tou vazbou, která existuje mezi molekulami anorganické látky, v níž jsou všechny molekuly spojené čistě mechanicky.

⁷⁹ Připomínající organismus s jeho různými orgány, kde každé individuum plní v souladu s dělbou práce jednu určitou speciální funkci.

na tom, že každý dělá pouze zvláštní druh práce a nemůže existovat bez spolupráce s ostatními. *Rozvíjející se dělba práce vyzvedla autonomii jednotlivce, důstojnost náležející každému, lidská práva a rovnost.*

V koncepci Durkheima se setkáváme s termínem sociální fakt, pro který je typická schopnost vnějšího tlaku na jedince a jistá existenční nezávislost na individu. Sociální fakt má mnohdy i charakter jakési vyšší moci, ideje, něčeho neodvratného. Kolektivní ráz těchto faktů je zakotven v kolektivním vědomí.⁸⁰ Právě takovým sociálním faktem je i právo. Počínaje středověkem zaznamenává Evropa *nezadržitelný tlak svobody a rovnosti*, který podporuje individualismus, ale vede také k jistému vyrovnávání šancí. Přitom právo odpovídá historickému prožitku, ale nesleduje pouze logickou následnost účinků a příčin. V právu se objevuje i nadvláda ideje nad dějinami a není tak pouze následkem vývoje politických a sociálních a dalších okolností, které jen jeho vývoj spíše urychlují či zpomalují.⁸¹

Další pokus o klasifikaci etap vývoje uskutečnil Ferdinand Tönnies, který hovořil o vývoji *od pospolitosti ke společnosti*.⁸² Pospolitosti (venkovského typu) byly málo diferencované, silně integrované, se společně sdílenými mravy, s kolektivní vůlí a cítěním. Ve společnosti pak převažuje sdružování na bázi soukromých zájmů a vlastnictví, styky mají převážně účelnou neosobní povahu, existuje mnoho skupin s různými zájmy, integrace je volná. Tyto základní myšlenky vyjádřil Ferdinand Tönnies ve svém nejvýznamnějším díle vydaném v roce 1887 *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Základním obsahem této práce byl protiklad dvou typů sociálních vazeb, tj. *pospolitostních* (gemeinschaftliche) a *společenských* (gesellschaftliche). Vztahy prvního typu se zakládají na emocích, sympatiích a duševní náklonnosti, které jsou uchovány, jak uvědoměle díky tradici, tak neuvědoměle v důsledku emocionálních vazeb a sjednocujícího působení jazyka. Základem vztahů druhého typu, tj. společenských vztahů, je racionální výměna, směna vlastněných věcí. Tyto vztahy mají tedy věcnou povahu a jsou charakterizovány protikladnými snahami účastníků, mají racionální strukturu.

⁸⁰ DURKHEIM, É. *Pravidla sociologické metody*. Praha: Vysoká škola politická. 1969. 174 s.

⁸¹ Někteří autoři přichází s tvrzení, že Evropa by urazila stejnou cestu i bez revolucí, zejména Velké francouzské, srov. FURET, F. *Promyšlet francouzskou revoluci*. Brno. Atlantis. 1994. 207 s.

⁸² TÖNNIES, F. *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Leipzig: H. Buske. 1935. 258 s.

Pro Ferdinanda Tönniese existovaly v průběhu dějin *dva systémy práva*. V jednom jsou lidé pojímáni jako přirození členové určité části či celku, v druhém jsou vnímáni jako nezávislé individuality. Pro první je charakteristické *rodinné právo*, pro druhé *právo smluvní*.⁸³ Pro člověka tradiční pospolitosti je nepředstavitelné, že by neměl pevné místo ve společenské struktuře. Rodinné právo umožňuje velmi snadnou identifikaci tohoto místa. Úprava jiných vztahů není třeba, nejdůležitější vztahy se týkají krve, půdy a přátelství.⁸⁴ Smluvní společnost je naopak charakteristická právem kontraktním. Důležité je upravit měnící se vztahy mezi lidmi. Nad držbou začíná převládat vlastnictví, začínají se rozmáhat peníze. Díky tomu musí mít lidé jistotu, aby mohly mezi nimi fungovat vztahy, které nejsou na úrovni osobních vztahů, ale vychází z anonymní a abstraktní podstaty peněz.

K výkladu k právnímu vědomí je dodnes inspirativní i typologie Pitirima Sorokina, který ve svém díle *Kříže našeho věku*⁸⁵ rozděluje kulturu na ideační, idealistickou a senzitivní. Autor se zejména věnuje dvou typům tj. ideační a senzitivní kultuře. Kultuře pak odpovídá i právo. Na *ideační právní soustavu*⁸⁶ je nahlíženo jako na danou od Boha či absolutna, kdy tyto normy nejsou zaměřeny na smyslové štěstí, rozkoš či užitek. Mají být následovány bez odporu jakožto příkazy vševědouceho, vždycky spravedlivého absolutna. Právní vědomí ideační společnosti je pevných obrysů, není v něm pochyb a nepřipouští otázek ani kritik. Do podrobností ztělesňuje hlavní princip ideačního myšlení. K ideačnímu právu nepatří úvahy o užitečnosti, zisku, výhodnosti a smyslovém blahobytu, vše je podřízeno ideačním právním normám a připuštěno jen do té míry, do jaké to neodporuje ideačním hodnotám.

Naproti tomu *senzitivní právo*⁸⁷ související se senzitivní kulturou se na právo dívá jako na výtvor lidský. Jeho poslání je výlučně utilitární: bezpečnost lidského života, bezpečnost majetku a vlastnictví, mír a pořádek, štěstí a blahobyt buď společnosti vůbec, anebo její vládnoucí části, jež uvádí v život

⁸³ TÖNNIES, F. *Community and society*. Michigan U.S.A: The Michigan State University Press. 1957. s. 171-175.

⁸⁴ Tamtéž, s. 192.

⁸⁵ SOROKIN, P. A. *Kříže našeho věku*. Praha: Tiskař. 1968.

⁸⁶ Tamtéž, s. 119-120.

⁸⁷ Tamtéž, s. 120.

a platnost toto senzitivní právo. Normy senzitivního práva jsou relativní, pozměnitelné a podmíněné. Pravidla jsou podrobena neustálé změně. Ideální a senzitivní právo se v historii střídalo, idealistické právo je pak jakýmsi průměrem ideálního a senzitivního práva. Dle Sorokinova schématu se v současné době nacházíme ve stádiu senzitivním. Člověk nesměřuje k hodnotám nadčasovým, o kterých již antičtí myslitelé mluvili jako o nejdůležitější v životě člověka, ale mnohem častěji a raději tíhneme k hodnotám dočasným, materiálním.

Zygmunt Bauman uvádí, že naše civilizace rezignovala na hledání duchovní hodnot. Člověk začal považovat hmotný svět za jedinou možnou úroveň bytí a tento svůj lidský život za jediný, který má možnost žít, protože po smrti už nic neexistuje.⁸⁸ Právě tyto tendence mohou být patrné i z měření postojů k právu, kde se často setkáváme s právním pragmatismem, oportunistem až deliktním utilitarismem.

Pro empirické výzkumy dokládající tyto tendence je velmi významné zvolení vhodné metodologie. Je třeba si uvědomit, že rozlišujeme kultury ideální, spočívající v normách a hodnotách, ke kterým se lidé oficiálně hlásí, např. hodnoty křesťanské civilizace, střeoevropské hodnoty apod. (tzv. všelidské hodnoty jsou pak dokonce zachyceny v právních normách). Dále rozlišujeme reálné kultury, podle kterých lidé jednají a považují je ještě za sociálně přijatelné.⁸⁹ Hlásíme se tedy k monogamním svazkům, ale naše kultura je plna rozvodů a manželské nevěry. Neuvažujeme o krádeži v obchodě, ale nepovažujeme za prohřešek odnést si nějakou „drobnost“ z našeho pracoviště. Lidé se totiž mnohdy hlásí spíše k hodnotám patřícím do sféry ideální kultury než kultury reálné. (Snaha dělat se lepšími než jsou, eventuálně ve výzkumu odpovídat tak, jak si myslí, že očekává výzkumník). To je patrné z výzkumu korupce Romana Džambazoviče⁹⁰, který dokládá rozpor mezi tím, jak respondenti reálně jednají, a tím jaké názory a postoje veřejně zastávají. Džambazovič uvádí, že korupce je na jednu stranu považována za velký společenský problém a podle mínění lidí není možné ji omluvit, na druhé

⁸⁸ BAUMAN, Z. *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá Fronta. 2005. 290 s.

⁸⁹ VEČEŘA, M., URBANOVÁ, M. *Sociologie práva*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2011.

⁹⁰ DŽAMBAZOVIČ, R. *Korupcie a jej vnímanie vo verejnej mienke*. In: LUBELCOVÁ, G., DŽAMBAZOVIČ, R. *Sociálna patológia optikou sociologického skúmania*. Bratislava: Stimul, 2013, s. 123-141.

straně se však ukazuje malá ochota vzepřít se žádosti o úplatek, či podávat stížnosti na takové jednání. Lidé ve výzkumech provedených na Slovensku často dávali najevo, že korupci nelze ospravedlnit, ale přesto docházelo k tomu, že často je korupce racionalizována vlivem společenského tlaku. Můžeme zde tedy mluvit o existenci korupčního klimatu, což Džambazovič pokládá za jednu z hlavních příčin korupce, která je považována jako součást každodenního života většiny lidí. Společnost tedy toleruje a přijímá korupční jednání, což přispívá k existenci korupčního klimatu. Díky tomu vznikají tendence k zlehčování či legitimizaci korupčního jednání a k ospravedlňování osob zapletených do korupčních transakcí. Objevuje se zde i jev vzájemného posilování, což znamená, že mnoho lidí je přesvědčeno o zkorumpovanosti těch druhých. Použiji tedy korupci k dosažení cíle, protože si myslím, že takto jednájí ostatní. Dle statistického pojetí normality se tak deviate stává jakousi normou, jednáám tak jak jednájí ostatní. S kulturou a právem úzce souvisí i otázka důvěry v instituce.

1.7 Důvěra v instituce

Američtí politologové Gibson, Caldeira, Baird⁹¹ se v USA zabývali otázkou legitimacy nejvyšších justičních institucí a vztahu této legitimacy k právnímu vědomí. Původní hypotéza, která se v rámci šetření potvrdila, zněla: „Čím více je člověk znalý práva, tím více kladný postoj zaujímá k institucím samotným a k jejich činnosti.“ Obdobný výzkum byl proveden v 90. letech minulého století v 18 zemích Evropy včetně Ruska.

Průzkum měl za hlavní cíl otestovat hypotézu použitou při výzkumu legitimacy amerického Nejvyššího soudu. Z důvodu jiného politického uspořádání evropských zemí (členských i nečlenských EU) se testovala legitimita nejvyšších soudů a také legitimita Evropského soudního dvora (nyní Soudní dvůr Evropské unie).

Studie se zabývala nejprve povědomím o nejvyšších soudech. Úvodní hypotéza zněla: „Čím delší je politická existence instituce, tím větší povědomí by o ní občané státu měli mít.“ Výzkumné šetření však prokázalo, že politický

⁹¹ GIBSON, J. L., CALDEIRA, G. A., BAIRD, V. A. On the Legitimacy of National High Courts. *American Political Science Review*. Vol. 92, No. 2. June 1998. pp. 343 – 358.

věk instituce nemá na míru povědomí občanů zásadní vliv. Objevila se však korelace mezi věkem instituce a spokojenosti s její činností. To platilo zejména pro soudy: Čím starší soud je, tím je spokojenost s jeho činností větší. Vztah právního vědomí a podpora instituce je však napříč Evropou velmi proměnný. Velmi specifickým příkladem z celého výzkumu je Rusko, které se velmi lišilo v mnoha údajích. Zejména však v tom, že právní vědomí a podpora instituce zde nemají téměř žádnou korelaci.⁹²

Činnost institucí, včetně soudů, potřebuje pro svou závaznost nejen schopnost vynucení, ale také legitimitu, kterou mu přisuzují jak zákonodárci, tak sami občané. Bez takovéto legitimacy by potom soudy mohly jen obtížně efektivně působit. Aleš Gerloch uvádí tři kritéria legitimacy. První je *legimita legalitou*, která je spojena zejména s právním pozitivismem (co je legální, je i legitimní), druhé je *legimita vůlí lidu* (prostřednictvím zástupců zvolených na základě svobodných voleb). V posledním třetím případě jsou kritéria legitimacy společenské hodnoty, lidská práva apod., tedy svoboda, spravedlnost, rovnost atd.⁹³

Za legitimní je možné pokládat takovou moc, jejíž organizace, funkce a osobní složení mocenských orgánů jsou schvalovány většinou občanů, a to jako oprávněné, zákonné, ústavní, spravedlivé atd. a mají důvěru občanů daného právního společenství.

1.7.1 Důvěra a právní vědomí

Důvěru lze považovat za základní podmínku sociálního soužití, ať již jde o tradiční, moderní či postmoderní společnost. Přestože princip důvěry zůstává stejný, její formy se mění s charakterem společnosti.⁹⁴

Ať již se jednalo ve smyslu Durkheima o tzv. organickou solidaritu, Tönniese společnost, či Sorokinovu senzitivní kulturu, vždy se již začíná v tomto rozvinutějším stádiu objevovat důvěra v nepříbuzenské vztahy.

Teorie moderních sociálních systémů jsou založeny na vysoké dělbě práce a předpokládají pro svoje fungování důvěru v druhé. Věříme, že lékař nás

⁹² Právým opakem Ruska je potom USA, kde je tento vztah velmi jasně prokázán a je podstatně výraznější.

⁹³ GERLOCH, A. *Teorie práva*. 4 upravené vydání. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007. s. 288.

⁹⁴ SEDLÁČKOVÁ, M. *Důvěra a demokracie*. Praha: Sociologické nakladatelství. 2012.

bude léčit, učitel učit, advokát hájit naše zájmy a soudce postupovat v zájmu spravedlnosti. Věříme, že moderní sociální systémy jsou založeny na racionálních základech s cílem vytvářet harmonickou demokratickou společnost a odstraňovat největší sociální nerovnosti.

V současné době nabývá význam práva nové dimenze ve spojitosti s rozpadem jednotného kulturně normativního systému a zvyšující se četnosti parciálních normativních řádů. Právě právo umožňuje zajistit relativně spolehlivé mechanismy kontroly společnosti, neboť představuje onen systém normativní úpravy, který je nejsilněji formalizován, racionálně vytvořen a vykazuje vysoký stupeň dělby práce a účelové orientace.⁹⁵

Důvěra v právní systém je spojena s právním vědomím. Zatímco znalost práva obsahuje prvky poznávací, tj. informace a znalosti. Mínění o právu je složeno z prvků hodnotících, emocionálně hodnotících soudů a prvků postojových. Důvěra v právní instituce předpokládá tedy nejen znalost, ale především mínění o těchto institucích.⁹⁶ Jak uvádí Sedláčková: „*Při zkoumání důvěry je třeba si nejprve uvědomit, že důvěra je vždy vztahem, který je utvářen dvěma stranami. V našem případě tedy míra důvěry v instituce závisí na jedné straně na důvěryhodnosti samotných institucí - na jejich pověsti a výkonu, na straně druhé na obecné ochotě lidí důvěřovat.*“⁹⁷

Adamusová⁹⁸ na základě dostupných výzkumů Evropské komise (Standard Eurobarometr, European Values Study) uvádí, že důvěra v soudy/právní systém v České republice nejvyššího bodu dosáhla v roce 1991, kdy byla 44,2 %, z toho 13,3 % velmi vysoká a 30,9 % značná. Poté zaznamenala propad a od roku 2004 se drží mezi 33 % až 39 % kromě roku 2009, kdy bylo v 6. měsíci naměřena důvěra 41,2 % a následně v 11. měsíci 29,9 %. Výše uvedené kvantitativní výzkumy mají hodnotu spíše deskriptivní a možná

⁹⁵ Srov. PŘIBÁŇ, J. Několik poznámek k sociologii práva. In: *Sociologický časopis*. 1992. vol. 28, č. 6. s. 770 - 781. a URBANOVÁ, M. *Systémy sociální kontroly a právo*. Plzeň: Aleš Čeněk. 2006.

⁹⁶ Bezesporu mají zde velký vliv na utváření mínění o právu média, názoroví vůdci a skupiny, ve kterých se člověk pohybuje. V ochotě důvěřovat pak hraje významnou roli socializace, jejíž složkou je i právní socializace.

⁹⁷ SEDLÁČKOVÁ, M. *Důvěra v instituce* [online]. [cit. 1. 6. 2014]. Dostupné z: <http://www.socioweb.cz/index.php?disp=teorie&shw=103&lst=106>.

⁹⁸ ADAMUSOVÁ, M. *Hodnoty a právo*. Diplomová práce. Brno: Právnická fakulta, Katedra právní teorie. 2014.

vysvětlení se nabízí pouze ve srovnání se situací ve společnosti, zejména různými mediálně známými kauzami. (Např. na jaře 2009 Poslanecká sněmovna vyslovila nedůvěru druhé vládě Mirka Topolánka a po pádu vlády se jednalo o řešení vládní krize, došlo k dohodě na úřednické vládě v čele s Janem Fischerem).

Důvěra v parlament stejně jako u právního systému byla nejvyšší v roce 1991 (37,6 %, z toho 9,6 % velmi vysoká a 28 % značná) a stejně tak zaznamenala následně výrazný pokles. Od roku 2004 více méně klesá, nejvýše se vyšplhala ve 4. měsíci 2006 na 22,7 %, nejnižší naměřená byla 9,2 % v 5. i 11. měsíci 2012. Důvěra v policii v čase spíše roste, nejvyšší hodnota 46,9 % byla dosažena v roce 2010.

Jak vysvětluje Adamusová, pokles důvěry k právnímu systému a parlamentu by mohl být způsobený tím, že těsně po revoluci bylo společenské nadšení pro právní stát a demokracii. Záhy však přišlo vystřízlivění a narůstající nespokojenost. Naopak u policie se takový pokles neudál. Jako možné vysvětlení je špatná pověst policie v období komunismu a pomalé budování důvěry v tuto instituci.⁹⁹

Důvěra v soudy/právní systém byla v České republice naměřena 34 %, což je o 13 % bodů méně než je průměr Evropské unie. Česká republika je 9. země s nejmenší důvěrou k právnímu systému ze zkoumaných zemí. Menší důvěru v soudy/právní systém má pouze Bulharsko (16 %), Chorvatsko (20 %), Litva, Slovinsko, Rumunsko, Portugalsko a Slovensko. Naopak největší důvěru v soudy/právní systém mají Dánové (84 %), Finové (77 %) a Švédí (73 %).

Důvěra Čechů v policii je 45 %, průměr Evropské unie 64 %, tedy o 19 % více. Česká republika je tak 6. nejméně důvěřivá země k policii. Menší důvěru v policii ze zemí Evropské unie má Rumunsko (37 %), Bulharsko (41 %), Chorvatsko a Litva, stejně jako Česká republika má Lotyšsko. Nejvíce důvěry v policii je na Islandu (92 %), ve Finsku (91 %) a v Dánsku (89 %).¹⁰⁰

⁹⁹ Tamtéž.

¹⁰⁰ EVROPSKÁ KOMISE. *Table of results. Standard Eurobarometer 74* [online]. Standard Eurobarometer, 2010 [cit. 3. 2. 2015]. Dostupné z: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb74/eb74_anx_full_fr.pdf.

Při mezinárodním srovnání se ukázalo, že v roce 2010 nižší důvěru v soudy/ právní systém a policii vykazovaly především postkomunistické země, především Bulharsko, Chorvatsko, Makedonie, Rumunsko, o něco méně nedůvěry pak měla Česká republika. V parlament v roce 2013 nejméně důvěřovalo Slovinsko, Španělsko, Řecko a v Evropský soudní dvůr Španělsko, Itálie, Kypr, což jsou vše země, které prošly dluhovou krizí. Dluhová krize mohla způsobit nedůvěru k institucím obecně. Vina za veřejný dluh ústící v pokles ekonomiky a zvyšující se nezaměstnanost může být připisovaná právě některým z institucí. Především parlamentu, který schvaluje veřejný rozpočet, to je jeden z možných důvodů poklesu důvěry. Také důvěru v instituce Evropské unie mohla postihnout krize v zemích eurozóny, důvěry v Evropskou unii obecně a tím i jejich institucí. Největší důvěru v právní systém a instituce mají severské země, Dánsko, Finsko, Švédsko a Island. Tedy země s nejvyšší kvalitou života.¹⁰¹

Z výzkumů veřejného mínění v České republice sice vyplývá, že důvěra v soudy se zvyšuje, ale existuje rozdíl mezi názory jednotlivých sociálních vrstev. *U lidí s vyššími příjmy a vzděláním stoupá důvěra v soudy, více spokojeni jsou také právníci voliči.* Nejméně jsou spokojeni důchodci, nezaměstnaní, dělníci a lidé bez maturity. Empirické výzkumy¹⁰² poukazují na skeptický pohled české veřejnosti na právo. Z výzkumu agentury SC&C, Survey, Consulting&Care vyplynulo, že v Česku sice lidé nepocítí ují významnější problém s vyhledáváním právních předpisů a v případě potřeby ví, kde příslušný zákon nalézt (46 % respondentů). Stejně jako občané Slovenské republiky *jsou však s existujícím právním systémem spíše nespokojeni.* V Česku to představuje 51 % zcela nebo spíše ne-spokojených, spokojených pak je pouze 8 % respondentů. *Zákony jako spravedlivé vnímá pouze 13 % české populace, 45 % respondentů je považuje za nespravedlivé. Převážnou většinu zákonů považuje za užitečné pouze 24 % respondentů. Právnímu systému v ČR plně důvěřuje pouze 14 % populace a jen 10 % respondentů si myslí, že zákony měří každému stejným metrem.* Naproti tomu

¹⁰¹ http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb74/eb74_publ_en.pdf [online]. [cit. 3. 2. 2015], s. 28 an.

¹⁰² Průzkum agentury STEM [cit. 10. 9. 2013]. Dostupné z: http://zpravy.idnes.cz/duvera-v-soudy-stoupa-bohati-vzdelani-a-spokojeni-volici-veri-v-praci-justice-1x1-/domaci.aspx?c=A101006_160020_domaci_iky a průzkum Analýza přístupu veřejnosti k regulaci v České republice 1/2008 [cit.10.9.20013] dostupné z <http://www.mvcr.cz/clanek/analiza-pristupu-verejnosti-k-regulaci-v-ceske-republice.aspx>.

65 % respondentů uvádí, že domoci se svých práv je v ČR složité a stejné procento uvedlo, že je matoucí. Za spravedlivé považuje regulace pouze 11-13 % občanů České republiky, avšak za nespravedlivé téměř polovina dotázaných (45-48 %). Podobných hodnot dosáhlo hodnocení důvěry v právní systém České republiky, kdy mu plně důvěřuje pouze okolo 15 % lidí v ČR a naopak nedůvěřuje více než polovina (53-55 %).

Jak již bylo uvedeno výše, důvěra je sociálně diferenciována. Nedůvěru zažívají především sociálně slabší vrstvy, na které nejvíce doléhá neurčitost a nestálost dnešní společnosti. Přitom důvěra je bytostní podmínkou uznání plné identity objektů a osob. Když tato důvěra není rozvinutá nebo obsahuje vnitřní ambivalence, je výsledkem trvalá existencionální úzkost. Jak upozorňuje Gabriela Lubelcová na příkladu Slovenska, kde je individualismus spojený s růstem nejistoty životní pozice a životních perspektiv. Projevuje se pokles zájmu o věci veřejné, pokles důvěry ve státní a politické instituce.¹⁰³ Juraj Schenk¹⁰⁴ popisuje současnou společnost, jako společnost anomickou.¹⁰⁵ Mezi projevy anomie zařazuje zejména absenci norem, akceptaci společensky nepřijatelných norem nebo hodnot, nefunkčnost institucí, jednání v rozporu s normami nebo hodnotami resp. bez sankcí za jejich porušení, bez východiskové perspektivy společnosti a reflexe anomie populací ve smyslu akceptace anomického stavu jako stavu normálního, běžného. Juraj Schenk nachází faktory, ve kterých zdařile na základě empirických výzkumů vysvětluje růst projevů anomického chování na Slovensku a které mají platnost i v dalších zemích jako je Česká republika. Jedná se o rozvrat institucí a lidského chování, bezperspektivnost vývoje neřízené společnosti, kriminalitu, nejistotu, nedůvěru, akceptaci amorálnosti, bezohlednosti, korupce a uznání práva na sebezáchovu za každou cenu.

¹⁰³ LUBELCOVÁ, G. *Kriminalita ako spoločenský fenomén*. Bratislava: Veda. 2009. s. 184 an.

¹⁰⁴ SCHENK, J. Anómia na Slovensku: pokus o meranie. In: *Sociológia* 36, č. 2, 2004, pp. 107 – 136.

¹⁰⁵ Podle É. Durkheima sociální a individuální rovnováha člověka závisí na míře jeho identifikace s určitým prostředím. „*Sociální*“ je podle něj oblastí hodnot, norem, vzorů a pravidel, které člověku předepisují jeho sociální a životní orientaci. „*Individuální*“ je charakterizováno subjektivními zájmy a potřebami, které mohou být optimálně uspokojovány jedině v souladu s normativně stanovenými požadavky společnosti. Jestliže hodnoty a normy nejsou přesně stanoveny a dodržovány, nastává chaos, zmatek, stav anomie, který vede k pocitu osamocení, strachu, k odchýlnému jednání.